

Kûtü'l Amâre Esiri Bir İngiliz Subayın Anıları ve Anadolu'ya Dair Gözlemleri*

Hadi Belge**

ORCID: 0000-0001-9387-3799

Sibel Erbaş***

ORCID: 0000-0002-8312-664X

Öz

I. Dünya Savaşı'nda, bilhassa Kûtü'l-Amâre Zaferi sonrasında ele geçirilen çok sayıda İngiliz askerinin durumları araştırmacıların merak konusu olmuştur. Konu üzerinde yapılan çalışmalarda, arşiv belgelerinin yanı sıra zaman zaman hatıratlardan da yararlanılmıştır. Hatıratlar tarih ilmi açısından güvenilir kaynak addedilmemiş olsalar da bazı bilgilerin teyit edilmesi ve yeni bakış açıları geliştirmek bakımından önem arz etmektedirler. Bu çalışmada bahse konu olan hatırat, İngiliz ordusunda büyük kısmı Hintli askerlerden oluşan ve 7. *Hariana Lancers* adını taşıyan süvari bölüğü ile Selmanpak Savaşı'nda ve Kûtü'l-Amâre'nin savunmasında General Townshend ile birlikte mücadele vermiş olan İngiliz subayı Yüzbaşı Forbes Adam'a aittir. Bu çalışmada Yüzbaşı Forbes'ın kaleminden yukarıda belirtilen savaflara dair detaylar aktarılmış, Forbes Adam'ın Irak'tan Anadolu'ya uzanan yolculuğu ve yaklaşık otuz ay kadar kaldığı Çankırı, Kastamonu ve Yozgat'taki esir kamplarında yaşadıkları, İngiliz subay ve askerlerinin bu kamplardan kaçma girişimleri, Osmanlı toplumuna, kültürüne ve Osmanlı subaylarına dair tespit ve tahlilleri ile Anadolu'ya dair gözlemleri yer almıştır. Böylece belirtilen konularda bu zamana kadar yapılan çalışmalar da dikkate alınarak bazı mukayeseli değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı, Kûtü'l-Amâre, İngiliz esir kampları, Yüzbaşı Forbes Adam C. A.

Gönderme Tarihi: 20/05/2019

Kabul Tarihi:22/06/2019

* Bu makale, 5-6 Nisan 2019 tarihleri arasında İzmir Hilton Hotel'de düzenlenen Ersamus Uluslararası Akademik Araştırmalar Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur.

** Dr., Amasya Bilim ve Sanat Merkezi, E-Posta:hadibelge@gmail.com

*** İngilizce Öğretmeni, Amasya Bilim ve Sanat Merkezi, E-Posta:ecevitsibel@hotmail.com

**Memories of A British Officer Who is A Prisoner of
Kûtü'l-Amâre War and Observations of Him About Anatolia**

Hadi Belge

ORCID: 0000-0001-9387-3799

Sibel Erbaş

ORCID: 0000-0002-8312-664X

Abstract

In World War I, especially in the aftermath of the Kûtü'l-Amâre Victory, the situation of many British soldiers who were captured was the subject of curiosity. In the studies on the subject, in addition to archival documents, memories sometimes were used. Although they are not accepted as reliable sources in terms of history, The memories sometimes were used are important for confirming some information and developing new perspectives. The memoirs the subject of this work, belongs to the British officer Captain Forbes Adam. Adam fought together General Townshend in the defense of the Selmanpak War and Kûtül-Amâre, with the troops, largely composed of Indian soldiers and known as the 7th Haryana Lancers. In this study, the details of the above-mentioned battles will be explained by the captain Forbes, and Forbes Adam's journey from Iraq to Anatolia and his experiences in prison camps in Çankırı, Kastamonu and Yozgat where he stayed for nearly thirty months, and British officers and soldiers' attempts to escape from these camps, their observations and analyzes about the Ottoman society, culture and Ottoman officers and observations on Anatolia took place. Thus, some comparative evaluations were made on the subject by taking into consideration the studies so far.

Keywords: Ottoman Empire, World War I, Kûtü'l-Amâre, The British prison camps, Captain Forbes Adam C. A.

Received Date: 20/05/2019

Accepted Date: 22/06/2019

Мемуары пленного в Кут-эль-Амаре английского офицера и его анатолийские наблюдения

Резюме

Судьба английских военных, взятых в плен во времена Первой мировой войны, в частности в осаде Кут-эль-Амары, нередко вызывала интерес у исследователей. Помимо архивных документов, в исследовании использовались также и мемуары. Хотя мемуары не входят в разряд достоверных источников с точки зрения исторической науки, они бесценны для подтверждения некоторых данных и формирования нового угла зрения на то или иное событие. В данной статье исследуются мемуары английского офицера капитана Форбс Адама, принимавшего участие в битве при Сельманпак и обороне Кут-эль-Амара вместе с генералом Таунсендом в рядах 7-ой конной дивизии (*7th Haryana Lancers*) Британской армии, состоящей в большинстве своем из индийских военнослужащих. Здесь, капитаном Форбсом передаются детали вышеупомянутых битв, дается описание путешествия из Ирака в Анатолию, а также рассказывается о жизни в лагерях для военнопленных в Чанкыры, Кастамону и Йозгат, где он провел около тридцати месяцев своей жизни, о попытках побега из этих лагерей английских офицеров и солдат, дается характеристика османского общества, культуры, османских офицеров, а также наблюдений об Анатолии. В данной работе был проведен сравнительный анализ событий с учетом уже проведенных подобных исследований.

Ключевые слова: Османское государство, Первая мировая война, Кут-эль-Амар, английские лагеря военнопленных, капитан Форбс Адам Ч.А.

Получено: 20/05/2019

Принято: 22/06/2019

Giriş

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nda İngiltere ile farklı cephelerde birçok mücadele vermiştir. Uzun yıllar süren savaşta İngiltere, Osmanlı Devleti'nden pek çok cepheden toplamda 135.000 civarında esir alırken, Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan İngiliz esir sayısı, 20.000'i aşmıştır. Osmanlı Devleti'nin elinde tuttuğu esirlerin önemli bir bölümünü, Irak Cephesi'nde Kûtü'l-Amâre savaşında ele geçirilen askerler oluşturmuştur. Yaklaşık beş ay süren kuşatma sonrasında içerisinde generallerin de bulunduğu 13.672 kişi esir alınmıştır.¹

Bu derece kalabalık bir esir topluluğunun güvenli bir biçimde Irak'tan Anadolu'daki kamplara sevk edilmesi, esirlerin kamplardaki ihtiyaçlarının karşılanması işi o günün şartlarında önemli bir organizasyonu gerektirmekteydi. Üstelik bütün bunlar, çerçevesi uluslararası anlaşmalarla çizilmiş bir zeminde gerçekleştirilmeli ve mutlaka buna uygun kurumsal hazırlık ve yasal düzenlemeler yapılmalıydı. Osmanlı Devleti, bu maksatla daha 1915 yılından itibaren ihtiyaç duyulan adımları atmış; İslâm hukuku ve uluslararası sözleşmelerde² yer alan hükümleri de dikkate alarak esirlere yönelik bir talimatname yayınlamıştır.³

Ardından Harbiye Nezareti'ne bağlı olarak Galata Merkez Rıhtım Han'da çalışmalarını yürütecek olan "Üsera Muâmelat Şubesi"nin kurulmasına karar verilmiş,

¹ Zekeriya Türkmen, "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi ve 101. Yılında Kutü'l-Amare Zaferi", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 116, sy. 228 (2017): 63.

² Birinci Dünya Savaşı öncesinde Avrupa'da savaş hukuku kuralları 1856 Paris Deniz Hukuku Beyannamesi ile başlar farklı tarihlerde çıkarılmış 11 düzenleme ile devam eder. Bkz. Yasin M. Aslan, "Savaş Hukukunun Temel Prensipleri", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, sy.79 (2008): 236-241. Bu düzenlemeler içerisinde yer alan 6 Temmuz 1906 tarihli Cenevre Sözleşmesi ve 18 Ekim 1907 tarihli Lahey Sözleşmesi muhtevası bakımından diğerlerine göre daha kapsayıcıdır. Bkz. Ufuk Erdem, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki İngiliz Esirler: İki Esir Kampı (Afyon ve Gediz) ve İki Esir Gazetesi (Afyonkarahisar ve Gediz Gazeteleri)", *Journal of Social And Humanities Sciences Research*, 4, sy.14, (2017): 1697-1698.

³ Üserâ Hakkında Talimatname, (H. 1330- M. 1914-1915), dört bölüm ve bir ek kısım olmak üzere 28 maddeden oluşmaktadır. *Birinci bölüm* 5 madde ile esirlerin sevk ve idaresine, *ikinci bölüm* 6 madde ile izin verilen genel durumlara, *üçüncü bölüm* 4 madde ile tayin ve iaşeye, *dördüncü Bölüm* 8 madde ile üserâ (esirler) garnizonlarına, talimatnamenin ilave 5. maddesi ise disiplin ve güvenlik konularına ayrılmıştır. Bkz. Alaattin Uca, "1915 Yılında Yayımlanan Bir Üsera Talimatnamesi ve Düşündürdükleri", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, sy.3, (2003): 180-181.

esir garnizonlarının sorumluluğu Harbiye Nezareti'ne, teftişi ise Menzil Müfettişliği'ne verilmiştir.⁴ Bununla birlikte ilk kez bu ölçüde bir esir topluluğu sevk edilecek ve kamplara yerleştirilecek olması mevcut kampların kapasitelerinin genişletilmesini veya yeni kampların açılmasını zorunlu kılmış olmalıdır.

Kütü'l-Amare'deki İngiliz tümeninin kumandanı olan General Townshend, şehri Osmanlı Ordusu Kumandanlığı'na teslim ettiğinde 5 general, 277 İngiliz subay, 274 Hintli subay ve 13.300 esir askerden oluşan birliğin sorumluluğu Osmanlı subaylarına geçmiştir.⁵

Bu sırada General Townshend ile birlikte şehri savunmaya çalışan İngiliz subaylardan biri de Yüzbaşı Forbes Adam'dı. Yaklaşık 339 er ve subaydan oluşan Hint birliğinden sorumluydu. 4 Aralık 1915 itibariyle Hariana Lancers olarak bilinen süvari birliğinde 8 İngiliz ve 12 Hintli subay ve yine 319 Hint asıllı er bulunmaktaydı.⁶ Yüzbaşı Forbes Selmanpak Muharebesi'nde yaralanmıştı ancak yarası savaşa devam etmesine engel değildi. Forbes Adam, Kütü'l- Amare'de cereyan eden muharebenin detaylarını, kuşatma günlerini, Anadolu'daki kamplara sevklerini ve kamp günlerine dair anılarını serbest kaldıktan kısa bir süre sonra *The Sunday Post* gazetesinde bir yazı dizisi olarak yayınlamıştır.

⁴ Mücahit Özçelik, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Yabancı Esirler", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2010, 27-29. ve Erdem, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki İngiliz Esirler: İki Esir Kampı (Afyon ve Gediz) ve İki Esir Gazetesi (Afyonkarahisar ve Gediz Gazeteleri)", 1698-1699.

⁵ Mahmut Akkor, "I. Dünya Savaşı Döneminde Bir İngiliz Esir Gazetesi: Afyonkarahisar", *Social Science Studies*, 5, sy.4 (2017): 436. ve Barış Metin, "Türk Basınına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Kütü'l-Amare Zaferi", *Kütü'l-Amare Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle Nisan 2016'da Mardin'de Düzenlenen, I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu-Bildiri Kitabı* (Yay. Haz. Orhan Neçare), Ankara: Sarıyıldız Ofset Yayıncılık, 2016, 109.

⁶ Charles V. F. Townshend, *Mezopotamya Seferim: Kurna, Kütü'l-Amare ve Selmanpak Muharebeleri* (Çev. Gürol Koca), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, 2012, 691-692.

1. Kütü'l - Amare'de Osmanlı Kuşatması ve Yzb. Forbes Adam

Osmanlı kuşatması altında geçen günlerine dair anılarına Kut ile ilgili gözlemlerini anlatarak başlayan Forbes Adam'a göre Kut; dört beş bin Arap'ın yaşadığı heterojen bir çamur kulübeler topluluğundan ibaretti. Avrupalılar ise, Dicle Nehri'ndeki ulaşım işlerinin yönetildiği iyi durumdaki bir-iki binaya yerleşerek bunları ofis olarak kullanmaktaydılar. Çevre düzdü ve ortama çeşitlilik katacak bir ağaç topluluğu yoktu, kavurucu bir sıcak vardı. Kut kuşatma altındayken aşırı yağmurlar nedeniyle Dicle nehrinin taşıdığı söyleyen Adam, bunun sonucu olarak, siperlerin sular altında kaldığını, öyle ki hem İngiliz hem de Türklerin pozisyonlarından ayrılmak zorunda kaldıklarını hatta Osmanlı mevzileri ile aralarındaki mesafenin bazı yerlerde 30 metreden 1 mile kadar çıktığını notları arasına kaydetmiştir.⁷

Kütü'l-Amare'deki tek zorluk fazlaca yağın yağmur ya da taşan nehir değildi. İngiliz askerlerini bekleyen asıl tehlike kuşatmanın ilerleyen günlerinde kendini belli etmeye başlayan açlıktı. Nitekim İngiliz ordusunun erzakı gün geçtikçe azaldı. "*Kötü şartlara rağmen neşeliydik*" diyen Forbes Adam bu sıkıntılı günlerde kendilerini umutlandıran bazı gelişmeler olduğundan bahsetmiştir:

General Aylmer bize yiyecek sağlamak için bir yardım gücünü harekete geçirmişti. Bu amaçla uçaklar kullanıldı ve birçok un, çay, şeker içeren yardım çuvalları, Türk nişancılarından gelen ağır yaylım ateşini umursamayan cesur havacılar tarafından Kut'a bırakıldı. Fakat bazen hatalar da yapıldı. Bize atılan yiyecekler düşmanın eline geçen bölgeye atıldı. Ancak Smith bir fırsatını buldu ve onların bir kısmını geri almayı başardı. Malzemeler o günün akşamı askerlere dağıtıldı ve o günün sonunda askerlerin yüzlerindeki kara bulutlar hızlı bir şekilde ortadan kaldırdı."⁸

Fakat bu girişim Kütü'l-Amare'deki nüfusu beslemeye yetecek kadar etkili değildir. 15 Nisan 1916'da gerçekleşen bu hava desteği Kütü'l-Amare'ye 4 gün daha dayanma imkânı vermiştir.⁹

⁷ Forbes Adam, C. A., "Thirty Months In The Hands Of The Turks", *The Sunday Post*, 12 January 1919, 18.

⁸ Adam, *The Sunday Post*, 12 January 1919, 18.

⁹ İsmet Üzen, "Türklerin Kut'ül-Amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915 - Nisan 1916)", *Akademik Bakış*, 2, sy.3 (2008): 98.

Forbes Adam'a göre bu yardım harekâtı sırasında, uçaktaki İngiliz memurlar tarafından çizilmiş ve Türk siperlerini gösteren bir çizim de kendilerine ulaşmıştı. Aynı harekâтта İngiliz askerlerini adeta hüzne boğan bir gelişme daha yaşandı. İngiliz askerlerine gelen mektupları içeren bir posta çuvalı uçaktan atılmıştı. Yüzbaşı Forbes bu anları şu cümleler ile anlatmakta:

“Sadece ölümün kanatlarının gölgesi altında aylarca yaşamış olanlar, bir askerin sevdiklerinden gelen bir mektuba verdiği değeri anlar. Şüphesiz bu, maddi şeylerin ötesindeydi ve bir askerin içecekten ve etten çok daha fazla ihtiyacı olan şeylerdi. Nihayet posta çuvalının, Türkiye cephesinin bitişiğindeki bir noktada nehrin içine düştüğünü gördüğümüzde siperlerimizden öfkeli askerlerimizin çığlıkları yükseldi!”¹⁰

“The Sunday Post” da yayınlanan hatıratın ilk bölümünde, yukarıda belirtildiği gibi, Kutü'l-Amare kuşatmasında İngiliz birliklerinin ne denli ağır şartlar altında bir müdafaa yürütmek zorunda kaldıkları açıkça görülebilmektedir. Ayrıca zaman zaman gerçekleşen Türk bombardımanı da İngiliz mevzilerinde ciddi kayıplara neden olmaktaydı. Nitekim bu bombardımanla birlikte Frits ve Franz olarak adlandırılan Alman havaalanının kapasitesi düştü. Ciddi can kayıpları da yaşanmıştı. Ancak Kaptan Forbes'a göre “tüm bu şeyler, yani mezar ve ölüm düşünceleri, yiyecek sorusu kadar zihinleri meşgul etmiyordu.”¹¹

Ağır kuşatma şartları altında yeterince protein alamayan ve iyi beslenemeyen askerlerin fiziki dirençlerinin düşeceği muhakkaktı. Bunun için bazı tedbirler düşünülmüştü. Kuşatma devam ederken İngiliz kuvvetlerinin sahip olduğu at ve diğer büyükbaş hayvanların sayısı 3000 olarak tespit edilmişti. Yiyecek sınırlı olduğundan sahip oldukları tahılın bir kısmının bu hayvanlara verilmesini anlamsız bulan İngiliz yetkililere göre, bu hayvanların sistematik olarak kesimi yapılmalı böylece hem

¹⁰ Adam, *The Sunday Post*, 12 January 1919, 18.

¹¹ Adam, *The Sunday Post*, 12 January 1919, 18.

savaşacak askerin bünyeleri diri tutulmalı hem de garnizonun kuşatmaya daha uzun süre direnmesi sağlanmalıydı.¹²Ancak bu konuda önemli bir sorun belirmişti. İngiliz kuvvetlerinin üçte ikisi (6000) atların ya da katırların etini yemeyi reddetmişlerdi. Bu sorun büyük ölçüde Hintli askerler ile yaşanmıştı.¹³

Bu ordunun bir subayı olarak Forbes Adam; “*savaştan önce, iyi yemek yemeyi reddeden, kuşatma ve açlıktan adeta tükenmiş bir garnizonun üyelerini hiç duymamış ya da okumamıştım!*” diyerek bu durum karşısındaki şaşkınlığını dile getirmektedir. Hint asıllı askerler, dinlerinin bu hayvanların etini yemelerine izin vermeyeceğini ve eğer böyle bir şey yaparlarsa ebedi âlemdeki huzurlarını kaybedeceklerini düşünmekteydiler. Forbes Adam bu konudaki çabaları şöyle özetliyor:

“*İkna etmeye çalıştık ve başarısız olduk. Ardından, haberleri Hindistan'a iletmek amacıyla telsiz getirildi. Ve bazı önde gelen rahiplerin ve yöneticilerin kararları ile onlar üzerinde etkili olmak istedik. Rahipler tarafından, olağanüstü koşullar nedeniyle Kut'taki Hint birliklerinin, iğrenç et aldıklarında bunun günah sayılmayacağını taahhüt eden bir bildiri yayınlandı. Bu bildiri telsiz tarafından alındı ve yerli Hintler arasında yayılmaya çalışıldı. Buna rağmen istediğimiz gibi bir sonuç alamadık*”.¹⁴

Kuşatmanın şartları ile birlikte bu askerlerin durumları da ağırlaşmıştı. Bunu “*Her geçen gün zayıflamaya başladık. Öyle ki kaburgalarımızın sayısı ile şakalaşmaya başlamıştık*” cümleleri ile ifade eden Yüzbaşı Adam, 4 Aralık 1915'ten kuşatmanın sona erdiği 29 Nisan 1916'daki teslim saatine kadar - neredeyse beş aylık bir süre içinde gıda yetersizliği nedeniyle gevşeyen ve ölen erkekler olduğuna işaret etmektedir. Forbes'ın açıklamalarında ifadesini bulan kötü şartlar, garnizonun asker ve subay tüm bireyleri için geçerliydi. “*Rütbeye bakılmaksızın hepimiz aynı şeyi paylaştık*” diyen Adam, “*fakat bu Kut'un Arap nüfusu için geçerli değildi*” diyerek Arapları bu kapsamın dışında tutmaktadır. İngiliz ordusu ile hareket eden ve Ctesiphon (Selmanıpak) Savaşı'ndan sonra tekrar Kut'a geri döndüklerini öğrenen Arapların bir kısmının,

¹² Townshend, *Mezopotamya Seferim: Kurna, Kutü'l-Amare ve Selmanıpak Muharebeleri*, 580-583.

¹³ Kemal Arı, “Kutü'l-Amâre Kuşatmasında İngiliz Ordusu'nda İaşe Sıkıntısı ve Alınan Önlemler”, *Kütü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle Nisan 2016'da Mardin'de Düzenlenen, I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu-Bildiri Kitabı* (Yay. Haz. Orhan Neçare), Ankara: Sarıyıldız Ofset Yayını, 2016, 329-330.

¹⁴ Adam, *The Sunday Post*, 12 January 1919, 18.

yiyeceklerini gizleme konusunda son derece kararlı bir tutum içinde olduklarını, erzaklarını kimseyle paylaşmadıklarını iddia etmektedir.¹⁵

Forbes Adam'a göre bu güçlü Kut savunmasının en önemli mimarı hiç kuşku yok ki, General Townshend'di:

“Haftalar hatta aylar süren kuşatmanın tüm sefaletinin arasında parlak ve hiç bitmeyen bir ilham ve cesaret kaynağı vardı. Üç haftalık umutsuz savaş boyunca General Townshend savunmanın kalbi ve ruhu idi. Gözleri her zaman üzerimizde gibiydi ve sözleri, garnizona yeni cesaretler aşulamakta hiç başarısız olmadı.”

diyen Kaptan Forbes, mesleki yaşamında olduğu gibi anılarında da General Townshend'a özel bir yer ayırmıştır.¹⁶

Araştırma konumuz olan hatırat, Irak Cephesi'nde Osmanlı ve İngiliz kuvvetleri arasında cereyan eden mücadelenin strateji yönü hakkında da bilgiler içermektedir. Forbes, dış dünya ile sürekli iletişim halinde olmalarını sağlayan İngiliz telsiz ağının kendilerine önemli imkânlar sunduğundan bahsetmektedir. Bu ağ sayesinde 4 Ocak'ta General Aylmer'in ilerlemesine bağlı olarak gevşetme kuvvetinin¹⁷ her hareketi İngiliz komuta heyeti tarafından biliniyor ve takip ediliyordu.¹⁸ Bu sırada lojistik açıdan zorluklar yaşaması muhtemel İngiliz kuvvetlerine nehir yolu ile bir yardım ulaştırılması planlanmıştı. Orgeneral Townshend'a göre Kut, İngiliz kuvvetleri tarafından tutulduğu sürece, Türklerin Amara'ya saldıramayacağı ve ilerlemelerine mani olunacağı, böylece Ruslara Bağdat'a geçmeleri için zaman tanınmış olacağı öngörülmekteydi.¹⁹

Buna karşın üç tarafı nehirle çevrili olan kentin konumu, İngiliz tümenine savunma için imkânlar sağladığı gibi, ona iaşe ulaştırmak çabasındaki yedek güçlerin

¹⁵ Adam, *The Sunday Post*, 12 January 1919, 18.

¹⁶ Adam, *The Sunday Post*, 12 January 1919, 18.

¹⁷ Strateji gereği kontrollü biçimde geri çekilen Nurettin Paşa komutasındaki Osmanlı Ordusu kastediliyor.

¹⁸ Ancak Forbes Adam, *General Alymer*'in Türklerle giriştiği üç önemli muharebenin ardından ölmesi haberinin garnizonun üstüne bir karabulut gibi çöktüğünden bahsetmektedir. Bkz. Adam, *The Sunday Post*, 12 January 1919, 18.

¹⁹ Townshend, *Mezopotamya Seferim: Kurna, Kutü'l-Amare ve Selmanıpak Muharebeleri*, 451-452.

önünü kesmek için karşı tarafa da avantajlar sunmaktaydı.²⁰ Bu nedenle İngiliz tarafının öngörülere sahada beklenen şekilde gerçekleşmedi. Selmanpak bozgunundan ve Kut'un kuşatılmasından sonra kötü bir pozisyonda kısıtlanan İngiliz tümeninin kurtarılması için dört esaslı girişim yapılmış ancak hepsi de kararlı Osmanlı birlikleri tarafından savuşturulmuştur.²¹

Nitekim lojistik destek kuvvetleri nehrin yanına ulaşamamış, dahası yardım gemileri Kut'un 7 mil aşağısına doğru sürülmüştür. Bu teslim olmayı zorunlu kılan son aşamaydı. İngiliz tümeninin Kut'u teslim süreci Forbes Adam'ın hatıralarındaki en hüzünlü anlardan biridir:

*“General Townshend, teslim şartları ile ilgili ikna sürecinde elinden geleni yaptı. İngiliz kuvvetlerinin Kut'u tahliye etmesine ve Hindistan'a gitmesine izin verilmesi için Türk komutanıyla görüştü, ancak (Alman ortaklarının tavsiyelerine göre davranan) İstanbul'daki yetkililer bu planı kabul etmediler. Böylece 29 Nisan'da Kut'tan ayrılmanın hüznünü yaşamak zorunda kaldık. Türkler Kut'a girerken öğleden sonra saat bir civarıydı. Ancak Türkler Kut'ta çok az ganimet buldular. Zira yiyeceklerimizin kalanını ve silahlarımızı imha için daha evvelden talimat aldığımızdan hepsini yok etmiştik.”*²²

2. Esirlerin Kamplara Sevki

Araştırmanın giriş kısmında da bahsettiğimiz üzere Osmanlı Devleti, uluslararası anlaşmalara bağlı bir devlet olarak esirler ile ilgili konularda beynelmilel hukukun çerçevesi içinde hareket etmeye çalışmıştır. Nitekim esir alındıktan sonra General Townshend ve maiyeti “*makam-ı hilafet-i uzmanın bir misafiri olarak telakki edilmiş, imkânlar dâhilinde istirahatlerinin teminine çalışılması bir vecibe-i kadirşinasî*

²⁰ Arı, “Kutü'l-Amâre Kuşatmasında İngiliz Ordusu'nda İaşe Sıkıntısı ve Alınan Önlemler”, 326.

²¹ Bu girişimlerden biri de Forbes Adam'ın anılarında yer verdiği 6-9 Nisan 1916 tarihleri arasında gerçekleşen bir yarım harekâttır. Ancak Dicle nehrinin iki yakasındaki Sanna-ı Yat (Sinaiyat) bölgesinde güçlü bir savunma pozisyonu alan Osmanlı kuvvetleri, İngiliz kuvvetlerine geçit vermemiştir. Bkz. Yusuf H. Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1983, 3:104.

²² Adam, *The Sunday Post*, 12 January 1919, 18.

*bilinmiş[tir].*²³ Özellikle Genaral Townshend'in silahlarının iade edildiği ve Türk komutanlar tarafından kendisine büyük hürmet gösterildiği malumdur.

Çalışmamızın konusunu oluşturan hatıradan, İngiliz esirlerin Kutü'l-Amare'den sevk edilmeden evvel erlerden ve subaylardan oluşan birtakım gruplara ayrıldığını öğrenmekteyiz. Yüzbaşı Forbes'ın da içinde bulunduğu İngiliz ve Hint asıllı ekip 120 subaydan oluşmaktaydı. Gidecekleri yer ve yapacakları yolculuğun mesafesi hakkında bilgileri yoktu. Öncelikle vapur ile (Dicle yolunu kullanarak) Bağdat'a götürülmüşlerdi. Burada dört gün kaldıkları süvari kışlasında, tutsakların ikametleri için bir lojman tahsis edildi. Forbes Adam, kendisi ile birlikte yakalanan esir subayların görüntüsünün yerli ahali arasında heyecan yarattığını ve bu manzaranın Türklerin ve Müttefiklerin zaferine olan inancı kuvvetlendirdiğini anlatmaktadır.²⁴

Üserâ Hakkında Talimatname'nin beşinci maddesine göre esir askerlere, kendi ordularında sahip oldukları rütbe derecelerine göre muamele edilmesi gerekliydi.²⁵ Küçük rütbeli askerlere Osmanlı ordusundaki muadillerinin tayinatından (yiyecek) verilecek, ancak maaş ödenmeyecekti. Hatıradan yer alan bilgiler Osmanlı yetkililerinin bu hükümlerin gereklerini yerine getirmek için kamplara ulaşmayı beklemediklerini daha yolda iken esir subayların ve askerlerin ihtiyaçlarının giderildiğini göstermektedir. Bu bakımdan Kutü'l-Amare'nin teslimi halinde esir düşecek İngiliz askerlerinin yanlarında para bulunmasının iyi olacağını düşünen İngiliz subaylarının endişelerinin yersiz olduğu anlaşılmaktadır.²⁶

²³ BOA.HR.SYS. D: 2236, G: 2.

²⁴ Forbes Adam, C. A., "Thirty Months In The Hands Of The Turks", *The Sunday Post*, 19 January 1919, 12.

²⁵ Esir subayların maaşları hususunda Osmanlı ve İngiliz hükümetleri arasında zaman zaman sorunlar yaşanacaktır. İngiliz hükümetinin İngiliz esir subaylarına düşük maaş ödendiğinde dair iddialarına karşı Osmanlı Devleti yetkilileri uygulamanın mütekabiliyet esasına göre yürütüldüğü, bu kapsamda İngiliz hükümetin Osmanlı esirlerine uygulayacağı gibi "yüzbaşadan küçük zabitanaya dört ve yüzbaşı veya fevki zabitanaya yevmiye dört buçuk şilin harbiye maaşı ita edilmekte" olduğu cevabını vermişlerdir. Bkz. BOA.HR.SYS. D: 2236, G: 2.

²⁶ Küçükvatan, Mahir, "İngiliz Basınında Osmanlı'nın Kutü'l- Amare Zaferi," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XIII, sy.26 (2013): 73.

Nitekim Bağdat'ta bir süre ikamet eden subaylar ilk maaşlarını burada almışlardır. Burada bulunan esir subaylardan Albay rütbesinde olanlara 15 sterlin; teğmen olanlar için ise 6 sterlin ödeme yapılmıştır. Bağdat'ta buldukları süre içinde yemekleri bir kafe tarafından temin edilmişti. Ancak Yüzbaşı Forbes, buradaki yemeklerin yağ oranından şikâyetçiydi ve hatıratında bunu ifade etmek için “*Aslında esir olarak bulunduğum süre içinde Atlantik sularını sakinleştirecek kadar yağ yuttuğumu söyleyebilirim*” şeklinde bir abartı kullanmıştır.²⁷

İngiliz ordusunun Hint kökenli Müslüman subay ve askerlerinde ise Osmanlı kuvvetlerine teslim olmak bir esaret değil aslında bir kurtuluş olarak algılanmıştı. Savaş süresince dinen uygun bulmadıkları gıdaları almaya zorlanan, zaman zaman sosyal ve dinî baskıya maruz kalan, savaşmama ya da vazgeçme emareleri gösterdiklerinde vurulma tehlikesi ile yüzleşen Hintli Müslümanların adeta drama dönüşen vaziyetleri son bulmuştu.²⁸

Esir askerlerin sevkinde imkânlar nispetinde demir yolu taşımacılığı kullanılmıştır. Ancak savaş şartlarında kömür bulabilmek önemli bir sıkıntıydı.²⁹ Buna rağmen Forbes Adam'dan öğrendiğimiz kadarı ile esirler, Bağdat'tan Tiglis (Tiflis) ve Samarra'ya kadar olan kısmı tren ile kat etmişlerdir. Samarra'da buldukları zaman diliminde Enver Paşa'nın da orada olduğunu öğrenmişler ancak kendisini görememişlerdi. Esirler, devrin şartları içinde yolun bir kısmını yürümek zorunda kalmışlardı. Samarra'da Musul'a kadar olan bu bölüm 5 aylık kuşatma ile zaten açlık çeken esirleri bitkin duruma düşürmüştü. Esirler açısından berbat hatıralar içeren bu dönem için Forbes şu ifadeleri kullanmıştır:

²⁷ Adam, *The Sunday Post*, 19 January 1919, 12.

²⁸ Hilal Şahin, “Bir İngiliz-Türk Savaşında Hintli Askerler: Kût'ül-Amâre'de Sosyal Bir Dram”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, IV, sy. XIII, (2017): 17.

²⁹ Esir İngiliz askerlerinin nakliyesinde gemileri kullanmayı düşünen Halil Paşa, gerekli kömür olmadığı için İngiliz Karargâhı'ndan esirlerinin rahat nakledilebilmeleri amacıyla kömür istemiştir. İngiliz Komutan General Göring konuyla ilgili Halil Paşa'ya: “*bu kadar necip bir düşmanla çarpışmış olmaktan müfterihiz, ancak harp halinde olduğumuzdan size kömür göndermemize maddeten imkân yoktur*” cevabını vermiştir. Bunun üzerine esirler, süvari birlikleri muhafazasında Bağdat-Musul istikametinde sevk edilmeye başlanmıştır. Bkz. Enes Demir, “Kutü'l-Amâre'de Esir Alınan İngiliz Birlikleri ve Esirlerin Durumları”, *Kûtü'l-Amâre Zaferi'nin 100. Yılı Münasebetiyle Nisan 2016'da Mardin'de Düzenlenen, I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu-Bildiri Kitabı* (Yay. Haz. Orhan Neçare), Ankara: Sarıyıldız Ofset Yayını, 2016, 135-136.

“Bu korkunç bir yolculuktu. Musul'a bağlı bir yerde olduğumuzu konuşmuştuk. Çöl ve dağların aşılması gerektiği yaklaşık iki yüz kilometrelik bir mesafe vardı. Günden güne yanan bir güneşin altında yürüdük. Zaman zaman durakladığımızda Arapların “yallah, yallah” sesleri kulağımızı tırmalıyordu. Ayakuçlarımızın üzerlerinde Ağrı Dağı kadar büyük hissettiren kabarmalar oluşmuştu.”³⁰

Esirler bu zorlu yürüyüşün ardından kaplıcaları ve küçük ev topluluklarından oluşan kent görünümü ile *Hamam Ali* 'ye oradan da Musul'a ulaştılar.³¹ Burada dört gün kalmışlardı. Kutü'l-Amare'den Orta Anadolu'ya kadar uzanan yolculuğun en zor kısmı büyük ölçüde yürüyerek geçilen Musul ile Rasin-el-Ain (Resulayn) arasındaki bölümdü.³² Yolculuğun bundan sonra Halep'e kadar olan kısmını tren ile devam edeceklerini öğrendiklerinde çok mutlu olmuşlardı.

Halep'e gelen esirler için burada bir otel ayarlanmıştı ve firar girişimlerini daha baştan engellemek için otelin çevresine hemen her dairenin etrafına nöbetçiler yerleştirilmişti. Forbes Adam, anılarında otelin konforundan hoşnut kalmadıklarını ifade etmiş olsa da asıl rahatsız olduğu konu kendileri için alınan sıkı güvenlik tedbirleriydi. Neticede Halep'teki Osmanlı birliklerinin komutanının dikkatini çekmeyi başaran İngiliz subaylar otelin hemen yanında bulunan kafeye gidebilme konusunda izin almayı başarmışlardır.³³

Üç günlük Halep istirahatından sonra Forbes Adam, Toros Dağlarını aşarak ilerleyemeye devam ettiklerinden ve Torosların eteklerinden itibaren yolculuk için yine tren kullandıklarından bahsetmektedir. “*Alman askerleri tarafından sürülen motorlu kamyonlarda dağların arasında gezinmek kelimelerin ötesinde güzeldi*” diyen Adam,

³⁰ Adam, *The Sunday Post*, 19 January 1919, 12.

³¹ Forbes Adam Musul'u: “... çoğunluğu Arap ve Kürt olmak üzere yaklaşık 30.000 nüfusa sahipti. Şehrin mimari özelliklerinden biri de eskiden Aziz Paul'a adanmış bir kilise olan ve eğik bir minaresi ile dikkat çeken Büyük Camii idi. Şehir kireçtaşı duvarlarla çevriliydi ve on adet kapısı bulunmaktaydı” cümleleri ile tanımlamıştır. Bkz. Adam, *The Sunday Post*, 19 January 1919, 12.

³² Özellikle Musul'dan Demir Kapo'ya (Demirkapı) kadar olan mesafe güneş, kum ve su kıtlığı içerisinde 250 millik bir yürüyüşü gerektirmiş ve bu yolculuk toplamda on bir gün sürmüştür. Bkz. Adam, *The Sunday Post*, 26 January 1919, 13.

³³ Adam, *The Sunday Post*, 26 January 1919, 13.

küçük bir kasabadan geçerken Gelibolu'da yakalanan ve Toroslardaki tünelde çalışmak üzere bu noktaya getirilen birkaç İngiliz askeri gördüklerini yine notları arasına eklemiştir.³⁴

Bilindiği gibi I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nde esirlerin tutulduğu bazı merkez toplama kampları bulunmaktaydı. Bu cümleden olarak Afyonkarahisar, Ankara ve İstanbul gibi kamplara ulaşan esirler, bu merkezlerde gerekli kayıt işlemleri tamamlandıktan sonra kendileri için uygun görülen kamplara nakledilmişlerdir.³⁵

Forbes Adam ve arkadaşları da buna benzer bir süreçten geçerek (Afyon, Eskişehir ve Ankara hattı) asıl kalacakları kampa yönlendirilmişlerdir. Adam, Kutü'l-Amare'den Anadolu'da kalacakları kampa kadar olan yolculuklarını şu cümleler ile özetlemekte:

*“Angora'da Şerif Bey adında temkinli bir Türk subayının sorumluluğunda tutulduk. Artık hedefimizin Angora'nın yaklaşık 150 mil kuzeyinde bulunan Kastamonu olduğunu ve demiryolunun Angora'dan daha uzağa gitmediği için yolculuğun karayoluyla yapıldığını biliyorduk. Araba verildi ve uzun ve sıkıcı bir yolculuktan ve çok fazla dağa tırmanmadan sonra 4 Temmuz 1916'da hedefimize ulaştık. Yolda tam iki ay kaldık, 2000 milden fazla yol kat ettik Ben ve beraberimizdekiler nihayetinde yorgun kemiklerimizi dinlendirebileceğimizi bilmekten dolayı huzurluyduk.”*³⁶

İngiliz esirlerin Anadolu'daki kamplara sevki ve ikameleri devam ederken esirlerin aileleri, esirlerin akıbetleri hakkında endişe etmişlerdir. Söz konusu endişeler, ABD büyükelçiliğinin İngiliz hükümetine ilettiği bilgiler ile giderilmeye çalışılmıştır. Bunun dışında İngiliz hükümetinin, esirlerin kamplardaki şartlarının iyileştirilmesi için

³⁴Türk ordusu tarafından ele geçirilen esirlerin sayıca fazlalığı ve bunların iâşe ihtiyaçlarının karşılanmasındaki zorluklardan dolayı Uluslararası Lahey Sözleşmesi ve Üsera Talimatnamesi'nde belirtilen şartlar çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin, esirlerin bir kısmının çalıştırılmak üzere Toros Tünellerini yapan şirketin emrine verildiği bilinmektedir. Bkz. Ali Kaşığıyın, “I. Dünya Savaşı'nda Esirler Meselesi Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Journal of History and Future*, 4, sy.1 (2018): 86. Esir subaylar hiçbir şekilde çalıştırılmazken erler uygun işlerde devletçe takdir edilen ücretleri verilmek üzere çalıştırılabilirlerdi. Bkz. Uca, “1915 Yılında Yayınlanan Bir Üsera Talimatnamesi ve Düşündürdükleri”,179.

³⁵ Akkor, “I. Dünya Savaşı Döneminde Bir İngiliz Esir Gazetesi: Afyonkarahisar”, 435. ve Erdem, “Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki İngiliz Esirler: İki Esir Kampı (Afyon ve Gediz) ve İki Esir Gazetesi (Afyonkarahisar ve Gediz Gazeteleri)”, 1699-1700.

³⁶ Adam, *The Sunday Post*, 26 January 1919, 13. Forbes Adam'ın Kutü'l-Amare'den başlayıp Anadolu esir kamplarına kadar uzanan yolculuğundaki rota için bkz. Ek:1

Salip-i Ahmer Cemiyeti'ni ve Hollanda sefareti yetkililerini sürece dâhil etme gayretlerini görmekteyiz.³⁷

Aslında bu tür endişeleri ortadan kaldırmak için Osmanlı hükümetinin, Anadolu'daki kamplarda kalan İngiliz esirler ile ilgili liste halinde hazırladığı bilgileri, hem ABD büyükelçiliği hem de *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti* vasıtasıyla gerekli mercilere gönderdiği bilinmektedir.³⁸ Bir taraftan bu bilgilendirmeler devam ederken diğer taraftan da esirlerin ailelerinden ve Londra Belediyesi gibi kurumlardan gelen maddi yardımlar, Kızılay aracılığıyla ve Umumi Karargâh'ın izniyle esirlere ulaştırılmıştır.³⁹

3. Kastamonu Esir Kamp

İngiliz esirler Kastamonu'da gerek yerli ahali gerekse Osmanlı subayları tarafından güzel karşılanmıştır. Forbes Adam'ın hatıratında Kastamonu kampının ilk zamanlarına dair iki şey öne çıkmaktadır. İlki, esirlerin kampa varış anında kampın kumandanı olan "*Tevfik Bey'in sıcak karşılamasıydı. İyi bir ata binmiş güçlü korumalar eşliğinde pazar alanında önemli bir yer işgal ediyordu ve yüzündeki gülümseme...*" Bu gülümseme, Yüzbaşı ve beraberindekilerde, onun yönetiminde kalmanın esirler için memnuniyet verici olacağı intibamı uyandırmıştı.⁴⁰

İkincisi; Kastamonu'ya vardıklarında şehir halkının meraklı bakışlar ile esirlerin şehre girişlerini izlemeleri idi:

³⁷ Nitekim 1916 yılında Osmanlı Devleti'nde bulunan İngiliz üsera garnizonlarının Salip-i Ahmer Cemiyeti'nin İsviçreli delegeleri tarafından teftiş edilmesi ile hazırlanan rapora göre; esirlerin kamp şartlarının iyileştirilmesi yanında, haberleşme imkânlarının genişletilmesi, tedavilerine itina gösterilmesi konularında Osmanlı Hükümeti'nin nazar-ı dikkatini çekmek için Flemenk Sefareti'nin diplomatik yardımına müracaat edilmiştir. Bkz. BOA.HR.SYS. D: 2203, G: 6.

³⁸ Feyza K. Şahin, "İngiliz Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşı Yıllarında Afyonkarahisar Üsera Garnizonu'ndaki İngiliz Esirler", *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 56 (2016): 1261. ve Demir, "Kütü'l-Amâre'de Esir Alınan İngiliz Birlikleri ve Esirlerin Durumları", 134.

³⁹ BOA.HR.SYS. D: 2223, G: 46. ve Demir, "Kütü'l-Amâre'de Esir Alınan İngiliz Birlikleri ve Esirlerin Durumları", 136.

⁴⁰ Ancak durum hiç de öyle olmamış, Forbes Adam, Tevfik Bey'in kendisinde tam manası ile bir hayal kırıklığı olduğunu ifade ederken onunla ilgili birçok olumsuzluk sıralamıştır.

*“Türklerin, Rumların ve Ermenilerin oluşturduğu neredeyse 40.000 kişi olan Kastamonu sakinleri için harika bir gündü. En ufak düşmanlık göstergesi olmadan, ama meraklı gözlerle bize ve İngiliz üniformalarına bakıyorlardı”*⁴¹

Anadolu'daki birçok kamp merkezinde olduğu gibi, esirler daha gelmeden Kastamonu'daki ikametgâhları ile ilgili hazırlıklar yapılmıştı. Bu amaçla Kastamonu Vilayeti'ne gönderilen Talat Paşa imzalı bir talimatta kampa getirilecek olan iki yüz kadar İngiliz esir subayının kalacağı yerlerin hazır edilmesi istenmişti.⁴²

Anadolu'daki üsera garnizonlarında esir barınakları olarak terkedilmiş resmi binaların ya da Ermenilerden boşalan evlerin uygun ikametgâhlar olarak öne çıktıklarını görmekteyiz.⁴³ Kastamonu'da da benzer şekilde tutsakların yarısı bir okula; Yüzbaşı Forbes'ın da içinde bulunduğu diğer yarısı ise daha evvel Ermeniler tarafından kullanılmış olan beş büyük eve yerleştirilmiştir.⁴⁴

Kastamonu'yu övgüye değer bir yer olarak betimleyen⁴⁵ Yüzbaşı Forbes'ın buradaki kamp günlerine dair anıları, kamplarda yaşayan esirlerin özgürlüklerinin sınırlarını ve yaşam şartlarını anlamamıza yarayan dikkat çekici bilgiler içermektedir:

“Eviden ve eşyalarından memnunduk ve aslında yatak oldukça temizdi ve kişisel bakımımız ve rahatımız için haftada iki defa Türk hamamına gitmemize izin verildi. Üçümüz yiyecek almadan sorumlu pazarlama komitesi olarak görevlendirildik. Memurlar eşliğinde pazarları ziyaret ettik, pazarlık işini keskinleştirdik. 1916 yılının yazında bile Kastamonu'da geçim maliyeti korkunç oranlardaydı. Sığır eti 10 pounddan 15 pounda çıkmıştı ve diğer malların fiyatları da fahiş orandaydı”.⁴⁶

⁴¹ Forbes Adam, C. A., “Tewfik Bey The Turkish Profiteer”, *The Sunday Post*, 2 February 1919, 12.

⁴² BOA.DH.ŞFR.D: 64, G: 185.

⁴³ Abdülkerim Saka, “Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi ve Kutü'l-Amare'den Aksaray'a İngiliz Esirleri”, *The Journal of Academic Social Science*, 4, sy.35 (2016): 694.

⁴⁴ Adam, *The Sunday Post*, 2 February 1919, 12.

⁴⁵ Forbes Adam, Kastamonu'nun doğal güzellikleri ve şehrin ekonomisi ile ilgili de bilgi vermiştir: Adam'a göre; “Şehir çok güzel bir yere konumlanmıştır ve çam ormanlarıyla kaplı dağlarla çevrelenmiştir. İstanbul'dan 250 mil doğuda ve Karadeniz kıyısından 60 mil güneyde olan Kastamonu, bu görüntüsü ile adeta bir sağlık merkezi gibidir. Kastamonu halkı esas olarak tiftik kumaşı imalatı ile ve bakır ürünlerle ilgilenmekteydi ve çevrede birkaç bakır madeni vardı. Kasaba, birçok güzel evleri, pazarları, dükkânları ve 40 kadar camisi ve 4 tane de derviş manastırı ile övgüye değer bir yerdi” bkz. Adam, *The Sunday Post*, 2 February 1919, 12.

⁴⁶ Adam, *The Sunday Post*, 2 February 1919, 12.

Şehirdeki tüccarlar çoğunlukla Ermeniler ve Rumlardı ve Forbes Adam'a göre şehirdeki tüccarlar esirlere ve İngiliz ulusuna güven duymaktaydılar. Bu nedenle kendilerine çek şeklinde hazırlanmış kâğıtlar karşılığında gerçek parayı vermeyi kabul ettiler.⁴⁷ Bunun yanında esirlerin bir kısmı, İstanbul'da kendilerini himaye eden bazı çevrelerin marifetiyle çek keşide edebiliyorlardı. Nitekim incelenen esir mektuplarında yer alan bazı ifadeler bu tarz ilişkileri şüpheli bulan Dâhiliye Nazırı Talat Paşa gibi Osmanlı bürokratlarının dikkatini çekmiştir.⁴⁸

Kastamonu'da fiyatların çok yüksek olması nedeniyle yaşanan finansal sıkıntı endişe vericiydi. İşte tam da bu nokta kumandan Tevfik Bey devreye girerek esirlerin ihtiyaçlarını ucuza temin edebilmeleri için pazara bir dükkan açmalarına yardım etmiş, ihtiyaç duyulan malzemenin temini için esirlere yardımcı olmak üzere bir müteahhit ayarlamıştı. Ne var ki Forbes Adam, neticede bu iyi niyet görüntüsünün arkasında Tevfik Bey'in bazı planları olduğunu çok sonradan öğrendiklerini, Tevfik Bey'in gıda maddelerini pazardan bile daha yüksek fiyatlara temin ederek hem esirleri hem de müteahhiti dolandırdığını iddia etmekte ve bu konudan çok sitemkâr bahsetmektedir.⁴⁹

Üsera kamplarında bulunan esirlerin iaşeleri (Afyonkarahisar'da olduğu gibi) ya garnizon komutanlığı vasıtasıyla ve tekâlif-i harbiye suretiyle satın almakta ya da bizzat dışarıdan tedarik ederek bir şirket vasıtasıyla İstanbul'dan getirebilmektedirler. Bu konuda tamamen serbest bırakılmışlardır.⁵⁰

Kastamonu'daki İngiliz esirler ise burada buldukları süre içerisinde çarşıda ve pazarda diledikleri gibi dolaşıp alışveriş yapabilmekteydiler. İhtiyacını hissettikleri şeylerin başında viski gelmekteydi. Bu pazarda İskoç viskisi bilinmiyordu ve doğal

⁴⁷ Adam, *The Sunday Post*, 2 February 1919, 12.

⁴⁸ Nitekim Kastamonu'daki İngiliz esirler tarafından keşide edilen yirmi çek, İstanbul'da Mahmut Paşa Çarşısı'nda bulunan bir işyerine bırakılmış, çeklerin bedelleri ise Dersaadet Amerika Sefarethanesi tarafından tahsil edilmiş, yüz lirası da Galata'daki Kuzmaoğlu Arslan'a vermiş geri kalanı ile de sabun aldığı Teofilos Simyonidis imzalı bir mektuptan anlaşılmıştır. Bkz. BOA.DH.ŞFR. D: 71, G: 120.

⁴⁹ Finansal sıkıntıya düşen esirlerden bazıları Tevfik Bey'den 2 ya da üç lira avans istemişlerdi. Forbes Adam'ın ifadesine göre bu dönemde 1 lira 100 piaster (kuruş) ve 18 İngiliz parasına karşılık gelmekteydi. Bkz. Adam, *The Sunday Post*, 2 February 1919, 12.

⁵⁰ Kaşığığun, "I. Dünya Savaşı'nda Esirler Meselesi Üzerine Bazı Değerlendirmeler", 81.

olarak bulunması mümkün değildi. Ancak bu ihtiyaçlarını (her ne kadar kendilerini aldatmış olsa da) ⁵¹ bir Ermeni tüccar aracılığı ile gidermişlerdi. Öte yandan bazı İngiliz subaylar rakıyı, müptelası olacak derecede sevmişlerdi. Hatta, “iki fıçı [rakı] yanında olmadığı müddetçe İngiltere’ye dönmeyi reddedeceğine dair yemin” eden İngiliz subayları dahi olmuştu. ⁵²

Kastamonu kampında buldukları süre içinde hasta esirlerin tedavileri kamp doktorları tarafından yapılmaktaydı. Söz gelimi Londralı *Teğmen Edward O. Mousley*'in gözlerinden şikâyetine dair talebi dikkate alınmış ve kamp doktoru Köni tarafından muayene edilerek ilaç tedavisine başlanmıştı. ⁵³ Aynı şekilde kamptaki bir başka subay Yüzbaşı J. Vayt'ın tedavi için İsviçre’ye nakline dair isteği değerlendirilmiş, Doktor Martin tarafından verilen rapora göre buna lüzum olmadığı anlaşıl原因 olarak tedavisine kampta devam edilmiştir. ⁵⁴

Forbes Adam, çarşı ve pazarda esirlerin ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken Kastamonu ahalisi hakkında çeşitli gözlemlerde bulunmuş bu analizlerden yola çıkarak da Osmanlı toplumu oluşturan kesimler ile ilgili birtakım değerlendirmeler yapmıştır. Özellikle de Ermeni tebaasının ticaretteki meziyetlerine dikkat çekmiştir:

“Türkiye’de ve Küçük Asya’da yaşayan zengin tüccarların oldukça büyük bir çoğunluğu Ermenilerdir. Uzmanlar Ermenilerin dünyadaki en zeki para kaynağı olduğunu ve hatta Yahudilerden bile daha zeki olduklarını bildiriyor. Ticaret alanında zavallı yaşlı Türk’ün şansı hiç yoktu. Bu sebepten ülkedeki bütün paralar, periyodik olarak kendilerini Ermenilerin cebinde buluyordu. Bunun sonucunda Türk, dünya karşısında finansal olarak çöküyordu.” ⁵⁵

Yüzbaşı'nın değerlendirmelerine göre, gayrimüslimlerin ticarete ilerlemesi sayesinde Osmanlı tebaasını oluşturan Müslim ve gayrimüslimler arasında zamanla bir finansal dengesizlik oluşmuştur. Forbes Adam, biri Türk diğeri Ermeni iki tüccarın dükkânına gittiğinizde karşılaşılmaması muhtemel şeyleri anlatarak iki kesimin ticaret

⁵¹ Forbes Adam hatıratına, Ermeni tüccarın kendilerine %98 sülfirik asit, %2 kötü viskiden oluşan bir karışım sattığını çok sonradan öğrendiklerini yazmıştır.

⁵² Adam, *The Sunday Post*, 2 February 1919, 12.

⁵³ BOA.HR.SYS. D: 2226, G: 65.

⁵⁴ BOA.HR.SYS. D: 2228, G: 5.

⁵⁵ Forbes Adam, C. A., “The Downfall of Tewfik Bey”, *The Sunday Post*, 9 February 1919, 12.

anlayışlarını ve kabiliyetlerini kıyaslamakta,⁵⁶ Çinli bir filozofun “*dükkân açmak kolaydır fakat onu açık tutmak zordur*” sözüne atıf yaptıktan sonra tahlillerine devam ederek ticaretteki yetersizlik konusunda Türklerden sonra Rumları ikinci sıraya koymaktadır.⁵⁷

Forbes Adam hatıratında, Anadolu’da iken kamplarda karşılaştığı Türk resmi görevlileri veya kamp sorumlusu olan komutanlar hakkında da analizler yapmıştır. Ona göre Türk memurlarının bir kısmı bulunduğu makamı hak etmeyen kesinlikle ehil olmayan kişilerdi. Bu memurların bir kısmı işleriyle yeterince ilgilenmiyor ya da konularını suistimal ediyorlardı. Kastamonu kampının sorumlusu Tevfik Bey bu istenmeyen tipteki adamlardan biriydi ve sadece esirler değil şehir halkı da ondan muzdaripti.⁵⁸

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti, esirlerin rahatı için her türlü tedbiri almış olsa da sahada bunların memnuniyet uyandıracak şekilde tatbik edilmesi temsil makamında olan kişilerin kabiliyetlerine bağlıydı. Bu bakımdan Tevfik Bey gibi komutanlar bu tedbirlerin sıhhatine gölge düşürmüştür. Ancak bu duruma da hazırlıklı olan Osmanlı hükümet yetkilileri üsera garnizonlarındaki bu tür sıkıntıları, oluşturulan “Menzil Müfettişliği” makamı sayesinde çözmesini bilmiştir.⁵⁹

Nitekim Yüzbaşı Forbes, böyle bir teftişe bizatihi tanık olmuştur:

⁵⁶ Bir Türk tüccarın dükkânına vardığınızda “...ne istediğinizi sormak için küçümsemeden önce birkaç dakika daha sigarasını içmeye devam edecektir. Bazıları kendilerini bu konuda yormuyor bile. Siz almak istediğinizi ararken put gibi oturur vaziyette kalırlar. Buldunuz. Türk’e fiyatını sorarsınız. Bir rakam söyler aynı zamanda daha azına satmayacağını ima eder ve arkasından genellikle şu cümle ile bitirir: “Eğer sen almazsan alan birisi çıkar!” Ermeni tüccardan alınan davranıştan ne kadar farklı. Nazik, tatlı, güzel konuşan senin yararına dükkânını alt üst edecek ve bütün süreçte gülümsemesini koruyacaktır. Fiyatları değiştirilemez değildir. Başlangıçta oldukça yüksek bir rakamdan bahseder ve sen tamamen Ermeni iş yapma metotlarına karşı cahil olmadığın sürece itiraz edersen. Tüccar düşünceli bir tutum üstlenir, söz konusu malzemeyi sevecenlikle eline alır ve bütün çekiciliğiyle senin yararına fiyatta indirim yapacağını söyler. Kısaca dükkândan, içeri girerken satın almak için en ufak bir niyetiniz olmasa bile ıvır zıvır şeyleri almış olarak ve eşyaları fiyatının daha altına vermesine neden olduğunu düşündüren, hipnotize edici kişiliği ile ve sizi cezbeden hoş bir hisle oradan ayrılırsın. Tabi ki bu bir zandır ve tuzaktan başka bir şey değildir.” Bkz. Adam, *The Sunday Post*, 9 February 1919, 12.

⁵⁷ Adam, *The Sunday Post*, 9 February 1919, 12.

⁵⁸ Adam, *The Sunday Post*, 9 February 1919, 12.

⁵⁹ Özçelik, “Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’deki Yabancı Esirler”, 27-29.

“Bir gün aniden ortamızda iyi görünümlü, uzun boylu ve üniformanın içinde muhteşem görünen bir Türk belirdi ve altın şeritleri ile göz kamaştırdı. Tevfik Bey’in yardımcısı ve ikinci komutan olan Şerif Bey ile akşam yemeğinde oturuyor olduğumuz alana yönlendirildi. Şerif Bey’in kaygılı duruşu onun önemli biri olduğunu anlamamızı sağladı. Kendisi İmparatorluktaki savaş tutuklularının müfettişi, İstanbul’dan sürpriz ziyaret yapan Albay Ziya Bey’den başkası değildi. Albay mükemmel Fransızca konuşuyordu ve kendini tanıttı. Türk hükümetinin onurlu misafirleri olan bize yapılan şartlardan memnun olup olmadığımızı anlamak için özel bir amaçla Kastamonu’yu ziyaret ettiğini ima etti. Bu aşamada salonun kapısı açıldı ve ziyaretçinin geldiği haberini alan yaşlı Tevfik uygun adımlarla yürüdü. Endişeyle selamladı “Ekselanısları sizin geldiğinizi yeni duydum ve ben... “Bir süre sessizlik... Yarbay Ziya gürlledi” sizden bir kelime bile duymak istemiyorum, bu beylerle konuşmak için buraya geldim. Daha sonra belki sizinle konuşmak için başka bir sebebim olabilir. O zamana kadar dışarı çıkın ve orada bekleyin!”

Tevfik Bey hakkındaki kötü haberler büyük olasılıkla Şerif Bey tarafından iletilmişti. Ziya Bey vaatlerini gerçekleştirdi. Tevfik Bey görevden alındı ve tutuklandı iki yardımcısı da kendisiyle aynı kaderi paylaştı. Bu olay 1917’nin Ocak ayında gerçekleşti ve sonrasında Tevfik Bey’i hiç görmedik ve son durumu hakkında da bir şey duymadık.⁶⁰

Tevfik Bey’in yerine Yarbay Fettah Bey getirilmişti. Yüzbaşı Adam’ın “şişman, iyi huylu, konuşkan, küçük yapılı fiziksel ve zihinsel olarak ilk kumandanın tam zıttı” olarak tasvir ettiği Fettah Bey Alman bir kadınla evliydi ve bu dili akıcı bir şekilde konuşmaktaydı. Fettah Bey esirlerin hayatlarını monotonluktan kurtaracak balo, dans vb. birtakım eğlenceler tertip etmişti. Fakat bu eğlencelerde ölçünün kaçırılmış olması ve buna dair haberlerin çok geçmeden imparatorluk merkezine iletilmesi üzerine Fettah Bey idaresi sert bir kınama aldı.⁶¹

Anlaşıldığı üzere Kastamonu kampı, İngiliz esiler için sıradan bir sosyal hayatı aratmayan imkânlar ile doluydu. Söz konusu imkânlarla ilgili esirlerin memnuniyeti

⁶⁰ Forbes Adam, C. A., “Brigands Rescue British Officers”, *The Sunday Post*, 16 February 1919, 12.

⁶¹ Adam, *The Sunday Post*, 16 February 1919, 12.

İngiliz arşiv belgelerine de yansımıştır.⁶² Bu bakımdan aynı dönemde İngiltere ve Rusya devletlerinin ordularına esir düşen Osmanlı askerlerinin durumları ile mukayese edildiğinde İngiliz esirler oldukça iyi durumdaydılar.⁶³

Kastamonu'daki İngiliz tutsaklar çarşıda pazarda serbestçe dolaşabilmekte, içki içebilmekte, iyi şartlarda konaklamakta ve Yüzbaşı Forbes'ın anılarında gördüğümüz kadarı ile tutsak subaylar kampın ikinci yetkili subayı olan Şerif Bey ile akşam yemeği için aynı masada oturabilecek kadar saygı görmekteydiler.

Bununla birlikte, bunca özgürlüğe rağmen Forbes Adam'ın "*giderek kendisini daha çok hissettiren tutsaklık, esirlerin kafalarındaki kaçış fikrini daha da güçlendirmişti, yorgun çöl gezginlerinin susaması gibi özgürlüğe susamıştık*" şeklindeki ifadelerini hayretle okuduğumuzu ifade etmeliyiz.

4. Kastamonu Garnizonu'ndaki İngiliz Esirlerin Firar Girişimleri

Kastamonu'daki İngiliz subaylar arasında iki seçenekli bir kaçış planı tartışılmaktaydı. Bunlardan ilki 40-50 millik bir yürüyüşle İnebolu'dan Karadeniz sahiline ulaşmalarına imkân sağlayacak yoldu. Bu noktadan sonra gemi ile Rusya'ya açılacaklardı. İkinci seçenek daha zahmetliydi ve 400-500 mil yürümeyi gerektiriyordu. Sivas'ın doğusundan Karadeniz'e, Rus kontrol bölgelerine inmeyi planlamışlardı. Rusların Tirebolu'ya kadar olan bölgeyi kontrol altına aldıkları işitilmişti.⁶⁴

Esir subaylar, planlarındaki en önemli zorluğun sahile ulaştıktan sonra kendilerini Karadeniz'in kuzey kıyılarına ya da Balkan sahiline götürecektir olan tekne ya da gemiyi bulmak olduğunda hemfikirdiler. Dört esir subay (*Yüzbaşı E. H Keeling, Yüzbaşı R. J Tipton, Yüzbaşı Sweet ve Teğmen Bishop*) her türlü zorluğu göze alarak ilk planı gerçekleştirmek üzere yola koyulmuşlardı. Yüzbaşı Sweet'in Türkçe bilgisi çok iyiydi ve yerli halk ile çok rahat sohbet edebiliyordu. Firariler hayli macera içeren zorlu ve

⁶² Şahin, "İngiliz Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşı Yıllarında Afyonkarahisar Üsera Garnizonu'ndaki İngiliz Esirler", 1302.

⁶³ Kaştyuğun, "I. Dünya Savaşı'nda Esirler Meselesi Üzerine Bazı Değerlendirmeler", 81.

⁶⁴ Adam, *The Sunday Post*, 16 February 1919, 12.

uzun bir yürüyüşten sonra Sinop'ta şüphelenen bir Türk askeri birliği tarafından yakalanmışlardı. Ancak onları geri dönüş yolunda bir macera daha beklemekteydi. Esirler Kastamonu kampına geri götürülürken bir çeteye denk gelmişler, kendilerini aniden cereyan eden bir çatışmanın ortasında bulmuşlardı. Tutsaklara refakat eden dört askerden ikisi ölmüş ikisi de yaralanmıştı. Ermeni ve Çerkezlerden oluşan dört kişilik çetenin üyeleri, ülkeden botla kaçmaya ve Rusya'ya gitmeye hazırlandıklarını ve dilerlerse İngiliz memurları da yanlarında götürebileceklerini belirttiler.⁶⁵

Ancak Osmanlı arşiv belgelerinden anladığımız kadarı ile bu tesadüfi bir karşılaşma değildi. Aslında firar etmek isteyen İngiliz subayları hem garnizon içindeki bir jandarmadan hem de dışardan bağlantı kurulan çete mensuplarından yardım almak suretiyle bir kaçış planı tasarlamışlardı. Çete liderleri Ragıp ve Musa isimli kişilerdi.⁶⁶

Forbes Adam anılarında Bighar olarak isimlendirdiği çetenin lideri Ragıp Bey hakkında şu ilginç bilgileri vermektedir:

*“Bighar [Ragıp] Bey, İstanbul'da Sadrazam olan Muhammed Şevket Paşa'ya 1913 yılında suikast için suç ortaklığı yapmaktan 10 yıl ağır hapis hükmü yediğini itiraf etti. Ancak Enver Paşa'ya karşı [olumlu] düşünceleri olduğundan Bighar Bey'in cezası Sinop'ta sürgüne çevrildi. Yine de burası onun için çok can sıkıcı olmuştu. Şartlar adeta O'nu dağlara çıkıp yasa dışı olmaya zorlamıştı. Diğer taraftan bu esirler için kaçırılmayacak kadar iyi bir şanstı. Böylece üç memur Bighar Bey'in bu cömert teklifini kabul etti”.*⁶⁷

Hem haydutlar hem de memurlar silahlı askerlere yakalanmaktan ucuz kurtuldular ve Yüzbaşı Sweet dışında üç İngiliz subayı tehlikeli seyahatlerinin sonunda 21 Eylül 1917'de gemiye binmeyi başardılar.⁶⁸ Bu sıra dışı seyahat 78 saat sürdü ve tam yiyecek

⁶⁵ Adam, *The Sunday Post*, 16 February 1919, 12.

⁶⁶ Bu çete daha evvel Sapançalı adında bir kişinin firarında da rol oynamıştır. Firar olayına yarım edenler tütün kaçakçısı Kebapçı Mustafa, Kastamonu jandarmalarından Hilmi Çavuş, ahaliden Ali Çavuş ile bu mahale çağrılan çeteciler Musa ve Ragıp'tır. Bu hadiseden sonra Sapançalı da yakalanıp divan-ı harbe sevk edilmiştir. Bkz. BOA.DH.ŞFR. D: 584, G: 50 ve BOA.DH.EUM.6.ŞB. D: 20, G: 24 Bu çete mensuplarından iki kişi de Osmanlı zabıtları tarafından yakalanmıştı bkz. BOA.DH.ŞFR. D: 576, G: 78

⁶⁷ Adam, *The Sunday Post*, 16 February 1919, 12.

⁶⁸ Yüzbaşı Sweet'in yakalanarak Ankara'ya götürüldüğü bilinmektedir. Bkz. BOA.DH.EUM.6.ŞB. D:21, G:18.

ve içecek stokları bittiği zaman karaya ulaşmışlardı.⁶⁹ Kırım kıyısında, *Sebastopol*'un güney doğusunda, 30 mil uzaklıkta olan *Aloupka* adında bir yere ayakbastılar. Kastamonu'dan kaçtıklarının 49. günüydü. Devrime rağmen Ruslar, İngiliz memurlara çok kibar ve arkadaşça davranmışlardı. Sebastopol'a götürüldüler ve *Odessa*, *Kiev*, *Petrograd*, *Finland*, *Stokholm* ve *Christiania* yoluyla sonunda İngiltere'ye ulaştırıldılar.⁷⁰

Bu memurların kaçması geride kalan Kastamonu'daki tutsaklar için sıkıntıya sebep oldu. Bu olay neticesinde esir kamplarındaki tedbirlerin artırıldığına şahit olmaktayız. Aslına bakılırsa bu, esirler ile ilgili uluslararası metinlerin gereği olan düzenlemelerden doğan bir haktır. Zira Üsera Talimatnamesi'nin son kısmı "*firara teşebbüs eden esirler yakalanınca serbest dolaşım hakkı ellerinden alınır ve katı kurallara tabi tutulur*" hükmünü içermektedir. Aynı düzenleme hükümet makamlarına bu tür teşebbüslerde hayata geçirilmek üzere daha başka yetkiler de tanımıştır. Firar girişiminde bulunan tutsakların divan-ı harpte yargılanması ya da kamplarının değiştirilmesi bu yetkilerin kapsamı içindeydi.⁷¹

Nitekim Forbes Adam'ın hatıratından anladığımız kadarı ile Yüzbaşı Keeling ve arkadaşlarının firarları sonrasında kampta ciddi tedbirler alınmıştır:

"Herhangi bir çalışma yapmaksızın 10 gün evlerimize hapsedildik ve nöbetçiler 3 katına çıkarıldı. Bizim iyi zaman geçirmemiz için elinden geleni yapan, yaşlı ve zavallı komutan Fettah Bey'in görevine son verildi ve yerine rütbesi tuğgenerale karşılık gelen Sami Bey getirildi. Kaçan dört arkadaşımızla ilgili İstanbul'un yüksek yerlerinden yoğun bir öfkenin geldiğini işittik ve bir sonraki hafta Çankırı'ya taşınmamızın çok kısa

⁶⁹ Seyahat 25 feet uzunluğunda ve yaklaşık 3 ton ağırlığında bir balıkçı teknesiyle devam ediyordu. Teknede 3 İngiliz memur da dâhil toplamda 14 adam vardı ve mürettebat 5 mürettebatı olan başka bir tekneyi ele geçirdiler. Bkz. Adam, *The Sunday Post*, 16 February 1919, 12.

⁷⁰ Adam, *The Sunday Post*, 16 February 1919, 12.

⁷¹ Özçelik, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Yabancı Esirler", 27-29.

*sürede gerçekleşeceği haberini aldık. Çankırı, Kastamonu'nun güneyinde 80 mil uzaklıktaydı ve gerçekten bir ceza kampıydı".*⁷²

Esasen bu sınırlamalar, firar eden her esirin karşılaşılabileceği en hafif cezalardı ki bu kişiler, kendi yaptıklarını görmezden gelip sınırlamalardan şikâyetçi durumdaydılar.⁷³ Öte yandan başarılı firar girişimi, kampın konum olarak zaaflarının Osmanlı hükümeti yetkilileri tarafından sorgulanmasına ve nihayetinde Kastamonu kampının işlevsiz hale gelip zamanla kapanmasına, böylece esirlerin daha güvenli bir nokta addedilen Çankırı'ya nakledilmelerine sebep olmuştur

5. Çankırı Esir Kampı

Osmanlı arşiv belgelerine göre Çankırı'da bir üsera garnizonunun kurulması 1916 yılında Karargâh-ı Umumi'den gönderilen İrfan Bey'in çalışmaları ile gerçekleşmiştir. Dâhiliye Nezareti'nden Kastamonu Vilayeti'ne çekilen bir telgrafta; 5. Kolordudaki yetkililerin İrfan Bey'e yardımcı olarak bu işe mesai sarf etmeleri istenmiş ve Kengri (Çankırı) mıntıkasında tertip olunan binalar yeterli gelmez ise *"bilhassa Ermenilerden hane kalan kasabalardan istifade edilmesi ve icab ederse münasip köy ve kasabaların dahi tahliye"* edilebileceğine dair ilgililere geniş yetkiler tanınmıştır.⁷⁴

Ancak Çankırı esir kampının hareketlenmesi ve buradaki esir sayısındaki artış Kastamonu'da bazı İngiliz askerlerin başarılı firar teşebbüsü sonrasında olmuştur. Bu aşamada Kastamonu'da bulunan esirler, iki gruba ayrılarak Çankırı'ya nakledilmişlerdi. Forbes Adam'ın da içinde olduğu ikinci grup, ilk gruptan on gün sonra hareket etmişti. Esirler, yolda haydutların kendilerini kurtarma umudunu taşıyorlardı, ancak yol boyunca çok sıkı güvenlik önlemleri alındı. Yola çıkmadan önce tutsaklara, sadece yolu takip etmeleri ve yan taraflarında bulunacak olan piyadelerin aralarından kesinlikle geçmemeleri tembih edildi.⁷⁵

Seyahat dört gün sürdü. Esirlerin eşyalarını taşımak için at arabaları ve katırlar kullanılmaktaydı. İkinci günün öğleden sonrası Ilgaz'a tırmanmaya başlandı. Ancak

⁷² Adam, *The Sunday Post*, 16 February 1919, 12.

⁷³ Mahmut Akkor, "I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'daki İngiliz Esirleri ve Esir Kampları", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2013, 256.

⁷⁴ BOA.DH.ŞFR. D: 63, G:147.

⁷⁵ Forbes Adam, C. A., "Captain Forbes Amazing Adventures", *The Sunday Post*, 23 February 1919, 12.

yol boyunca tek bir haydut bile görülmedi. Bu büyük hayal kırıklığıydı. Tutsaklar ormandan çıkıp, yasaklı bir arazinin geniş ve açık manzarasını ve burada kalacakları kampın yer aldığı köyün şartlarını gördüklerinde daha büyük bir hayal kırıklığı yaşamışlardı. Çıplak bir tepenin yamacında toplanan dağınık ve ahşaptan yapılmış evlerden oluşan manzarası ile Çankırı esirlerin hiç de hoşlanmadıkları bir yerdi. Bu evlere bir mil uzaklıkta olan hedeflerine (kampa) doğru ilerlerken köy sakinleri ve köpekleri esirleri izlemekteydiler. Çankırı kampındaki ev; iki katlı, kare planlı, eski ve kötü görünümündü. Esirler, ertesi gün temizlik yapmaya başlamışlar, mekânın daha yaşanılabilir hale getirilmesi için uğraş vermişlerdi. Burada su, problemdi. İçme suyu kovalarla bir mil uzaklıktaki köyden getiriliyordu. Fakat bunun için Türk yetkililer, esirlere bir su arabası verdiler.⁷⁶

Çankırı'ya getirilen İngiliz esir topluluğunun rütbeli memuru Çankırı'daki kışla şartlarının iyileştirilmesi ile ilgili Enver Paşa'ya mektup yazmıştır. Mektup içeriğinde esirlerin Çankırı'dan hemen başka bir yere taşınması ya da kışlaların geniş çaplı bir tadilatından geçirilmesi istenmiştir. Ayrıca buradaki şartların iyileştirilmesi ile ilgili sürece İngiliz diplomasisi de dâhil olmuş, İngiliz sefaretinden kamptaki şartların iyileştirilmesine dair bir nota verilmiştir.⁷⁷ Bu gelişmelerden bir müddet sonra Enver Paşa'dan cevabi bir telgraf alınmıştır. Tutsaklar şayet kaçmama sözü verirse şartları daha iyi bir kampa gönderilecekleri vaat edilmiştir. Benzer bir teklifin Kastamonu'da iken de yapıldığını ancak oradaki şartlar çok iyi olduğu için reddedildiğini ifade eden Yüzbaşı Adam, konunun müzakeresi sürecini ve tutsakların vardıkları kararı şu şekilde özetlemekte:

“Küçük gruplarda konu özel olarak tartışıldı ve askerlerin çoğu söz vermeye hazırды onlara göre Çankırı'daki şartlar kabul edilemezdi ve kaçma şansları neredeyse

⁷⁶ Adam, *The Sunday Post*, 23 February 1919, 12.

⁷⁷ BOA.HR.SYS. D: 2228, G: 30.

yoktu. 77 memur yazılı olarak söz verdiler ve 44 memur ve 28 emir erini geride bırakarak Geddos (Gediz)'a taşındılar. Bende kalanlardan biriydim.”

1917 kışı beklendiği gibi soğuk ve çetin geçmişti. Kampa zamansız geldiklerinden odun tedarikinde gecikmişlerdi. Forbes Adam, bu nedenle Türk subaylara para vererek etraftaki söğüt ağaçlarının bir kısmını kesmek için izin aldıklarından bahsederken, “bu faaliyet, kampın *monotonluğunu kırmaya yardım etti ve yeni kaçış planlarımız için zihnimizi aydınlattı*” diyerek firar fikrinin esirlerin zihninde hep diri kaldığını vurgulamıştır.⁷⁸ Esasen Osmanlı nezdinde bulunan “İngiliz zabitanında, daima firar fikrinin perverde” olduğu Osmanlı yetkilileri tarafından da gayet iyi bilinmekteydi.⁷⁹

Yüzbaşı Forbes her ne kadar Çankırı kampının ağır şartlarından yakınmış olsa da burada rütbesini tuğgenenal olarak tanımladığı Sami Bey ile diyalog kurabilecek ve ikili ilişkilerini geliştirebilecek kadar geniş bir toleransa sahipti. Kaptan (Yüzbaşı) Martin'in muayene için Sami Bey'in evine kadar gitmesi buna yardımcı olmuştu. Öyle ki esir subaylar, Sami Bey'in birçok eşi olduğuna, ilk eşinin zengin ama çirkin olduğuna, Sami Bey'in onu sevmediğine, serveti için ona tahammül gösterdiğine ve aslında onu boşamak istediğine dair yorumlar yapacak kadar özel yaşamına sokulabilmişlerdi. Hatta bu anılara göre esir subaylar ve Sami Bey, Doğu ve Batı toplumlarının aile yapıları ve kadına verilen değer konusunda sohbet etmekteydiler. Yüzbaşı Forbes'a göre Türklerin pek çoğunun birden fazla eşi vardı ve eşleri boşamak çok kolaydı. Bunun için boşanmak isteğini sesli biçimde eşe duyurmak yeterliydi oysa ki aynı hak kadına tanınmamıştı. Sami Bey'e göre ise;

“Batı Avrupa halkları, hemen her Türk'ün bir harem teşkil ettiğine inanıyor. Bu bir saçmalık. Çok az sayıda Türk bunlara sahiptir ya da sahip olmak ister. Allah bunu biliyor. Bir evdeki kadın, herhangi bir erkek için yeterli, bazen de fazlasıyla yeterli...”

Ayrıca Sami Bey, Batı'da ortaya çıkan kadının statüsünün iyileştirilmesine ilişkin öğretilerin Osmanlı ülkesinde de etkili olmaya başladığı, zira artık Osmanlı kadınlarının çoğunun, anneleri kadar uysal ve itaatkâr olmadıkları düşüncesindeydi.⁸⁰

⁷⁸ Adam, *The Sunday Post*, 23 February 1919, 12.

⁷⁹ BOA.HR.SYS. D: 2228, G: 30.

⁸⁰ Forbes Adam, C. A., “The Seven Wives Of Sami Bey”, *The Sunday Post*, 2 March 1919, 12.

Bir tarafta esir subaylar ile Sami Bey arasındaki fikri münakaşalar devam ederken diğer tarafta Yüzbaşı Forbes arkadaşlarının zihinleri yeni kaçış planları ile meşguldü. Bu defa iki ayrı plan üzerinde durulmuştu. İlk plan, firar etmemeye dair sözleşme imzalamayı reddederek Çankırı'ya geri gönderilen üç İngiliz askerinin verdiği bilgiler üzerine kuruluydu. Kaçış için uçaklar kullanılacaktı.⁸¹ Ancak bu plana İngiliz hükümetinin de destek vermesi gerekliydi. Forbes Adam bu noktada bir detaydan bahsederek Çankırı'da buldukları süre içinde İngiliz hükümeti ile irtibatlarının olduğunu itiraf etmektedir:

“Şimdiye kadar evde yetkililerle iletişim kurmanın gizli bir yöntemine sahip olduğumuz için şanslıydık - ki bunu ifşa etmenin uygun olacağını düşünmüyorum - ve plan bu nedenle uygulanabilirdi. Bir mektuba cevap vermek en az dört ay alıyordu ve bu nedenle bizler kesin bir tarih bize bildirilinceye kadar bekleyemeyiz.”

Bu nedenle 40 m uzunluğunda tünel ile kaçışı içeren bir alternatif plan hazırlamışlardı. Ancak her iki planda da bir noktaya gelinmişken Çankırı'daki esirlerin Yozgat'a nakledilecekleri bilgisi geldi.⁸²

6. Yozgat Esir Kampı

Çankırı'dan hareket eden esirler, Kalecik ve Angora (Ankara) gibi noktalarda konaklayarak yola çıktıktan dokuz gün sonra Yozgat'a ulaşmışlardır. Esirlerin şehre ulaştığı 1917 yılında 20.000 civarında bir nüfusa sahip olan Yozgat; dar ve dolambaçlı bir vadinin görkemli yamaçlarında cılız bir şekilde inşa edilmişti. Şehri çevreleyen

⁸¹ Gediz'den gelen subaylar maharetlerine hayran kaldıkları *Handley Page* marka yolcu uçağının teknik bilgilerini de yanlarında getirdiler. Bu makinelerin on beş ila on altı yolcu taşıyabiliyordu. İngiliz Hükümetinin bu makineleri Kıbrıs'tan göndermesi teklif edilecekti. Planın en zayıf tarafı, uçağın Türk mevzilerinden açılacak ateşe mukavemet edip edemeyeceğiydi. Bu sebeple uçak Çankırı'ya inerken esirler kışlayı ele geçirmek için harekete geçecekti. Böylece inen uçak ve hem esir subayları, hem de Sami Bey'i alarak havalanacaktı. Tutsaklar bu plan için her gün altı-sekiz arasında teyakuzda kalmaya karar verdiler. Bkz. Adam, *The Sunday Post*, 2 March 1919, 12.

⁸² Adam, *The Sunday Post*, 2 March 1919, 12.

tepeler çıplaktı. Bu haliyle Yozgat, esirler için kaçıışı zor kılan özellikler taşımaktaydı. Şehre en yakın tren istasyonu 8 günlük yürüyüş mesafesindeydi.⁸³

Tutsakların “*şimendifer güzergâhlarındaki kasabalara nakli onların teşebbüslerini daha ziyade kolaylaştıracağından*” Çankırı ve Yozgat gibi tren istasyonlarına uzak şehirler yeni kamp alanları için tercih nedeni olmuştu.⁸⁴

Yozgat’taki esir kampına ilk büyük esir topluluğu Haziran 1916’da gelmişti. Bu ilk tutsaklar iki büyük müstakil evde kalmaktaydılar. Daha evvel hastane olarak kullanılan bu binanın bahçesinde esirler için bir egzersiz alanı da bulunmaktaydı.⁸⁵

Forbes Adam’a göre Yozgat kampından sorumlu Türk subay servet düşkününü birisi olan Albay Kazım Bey’dir. Anılarında Kazım Bey’in para hırsından ve usulsüzlüklerinden uzun uzun bahseden Yüzbaşı Adam, kendilerinden evvel Yozgat kampında bulunan ve Kazım Bey ile iyi ilişkiler kuran İngiliz subayları Teğmen Jones ve Teğmen Hill’in bu samimiyet sayesinde İstanbul’da Enver Paşa ile görüşecek tutsak temsilcileri olarak seçilmeyi başardıklarını anlatmaktadır. Aslında İngiliz esirler Yozgat kampında, Çankırı kampına göre daha iyi şartlar altındaydılar. Şikâyetçi oldukları şey kampın şartları değil tutsaklıktan kaynaklanan monotonluktu. Bu nedenle “*Yozgad’daki hayatın monotonluğundan bıkan Teğmen Jones ve Teğmen Hill, İstanbul’a ulaşma isteği ile doluydu...*”⁸⁶

Bütün bunlara rağmen belki de Anadolu’daki esir kamplarındaki en kalabalık firar girişimi Yozgat kampında gerçekleşmiştir. 7 Ağustos 1918 Çarşamba akşamı Yozgat’taki kamptan 32 subay⁸⁷ ve bir er olmak üzere toplam 33 İngiliz esiri firar etti. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tutsakların hemen derdest edilmeleri için Harbiye Nezareti’ne talimat göndermişti.⁸⁸

Firariler beş ekip kurdular. Bu ekiplerden sadece biri, 450 mil ilerleyerek Akdeniz kıyılarına vardıkları yorucu yolculuğunun ardından başarı sağladı. Diğerleri yakalandı

⁸³ Forbes Adam, C. A., “Turkish Miser’s Amusing Cantrips”, *The Sunday Post*, 9 March 1919, 12.

⁸⁴ BOA.HR.SYS. D: 2228, G: 30.

⁸⁵ İsmet Üzen, Mehmet Ş. Özcan “Bir Kut’ül- Amare Esirinin (Binbaşı E.W.C. Sandes) Yozgat Günleri (1916-1917)”, *Uluslararası Bozok Sempozyumu (5-7 Mayıs 2016)*, 2016, 134.

⁸⁶ Adam, *The Sunday Post*, 9 March 1919, 12.

⁸⁷ Forbes Adam’ın notlarında firarilerin sayısı 26 olarak verilmiştir. Bkz. Adam, *The Sunday Post*, 16 March 1919, 12.

⁸⁸ BOA.DH.ŞFR. D: 90, G: 132.

ve ait oldukları kampa hızla geri getirildiler. Forbes Adam'ın bu firari ekiplerin kaçış maceralarına dair anlattığı ayrıntılar, aynı zamanda 1918 yılı Anadolu kırsalına ait kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Buna göre;

“İlk ekip kaçış güzergâhında yarım düzine Türk'ten oluşan bir çete ile karşılaştı. Çete üyeleri firarilere yardım etme vaadiyle kişi başına 2 sterline eşdeğer bir Türk parası toplamış ardından bir hile onları yiyecek ve yedek kıyafetlerinden mahrum bırakmışlardı. Kurbanların, Yozgat'a en kısa yoldan geri dönmekten başka yapacakları bir şey kalmamıştı.

Yedi kişiden oluşan ikinci ekip kırsal bir alanda ilerliyorlardı. Ekibin üyesi Jack, bir çiftlikten geçerken oldukça ihtiyatlıydı. Birkaç adamın yaklaştığını görünce, önünde beliren bir saman yığını bir sığınak olarak kullanmak istedi ve sürünerek oraya gitti. Karanlık ortamda asker zannettiği bir Ankara keçisi ile boğuştu. Neticede yakalanmaktan kurtulamadı. Diğer altı kişinin durumları da giderek kötüye gitmişti. Yollarını kaybedip bazı çetecilerin ellerine düştüklerinde, Trabzon bölgesindeki Rus güçlerine katılma umuduyla doğuya doğru ilerlemekteydiler. Geçtikleri yerlerde kendilerini, bir Alman tetkik ekibinin üyesi olarak tanıtan bu firariler hedeflerine ulaşma konusunda umutluydular. Planları birkaç gün boyunca iyi bir şekilde yürüdü. Sivas'a bağlı bir kasabaya sadece birkaç mil mesafedelerdi. Ardından, pasaport üretemediklerinden, genişçe bir köyde, zeki bir Türk yetkili ve bir grup Türk askeri tarafından tutuklandılar. Sivas'a kadar kendilerine eşlik edildi.

On beş mil gittiklerinde bir Türk askeri arama birliği tarafından yakalanan özgürlük avcısı üçüncü ekip, dört subaydan oluşuyordu.

Dördüncü ekipte iki genç teğmen vardı. Bu adamlardan biri hastalık nedeniyle pes etmek zorunda kaldı. Teğmen Sheridan ise, parası için kaçmaya karar verdi. Ve kesinlikle macera dolu deneyimdi. Üçüncü gece, kendisi bir arama ekibi tarafından kuşatıldı, kuşatmadan kurtulsa da bir çiftçinin ihbarıyla yakalanarak bir kulübeye hapsedildi. Bir köylünün yardımı ile kurtulan teğmen kırk sekiz saat boyunca İzmir'e

doğru yol aldı. Yolda çeteciler tarafından soyuldu. Kaçış macerası hedefine çok yakın bir köyde sona erdi ve Yozgat'a geri getirildi.

*Başarılı **beşinci ekip**, kıyıya ulaşmadan önceki maceraları bir kitabı dolduracak olan sekiz kişiden oluşuyordu. Küçük bir borç almayı başardılar ve denize [Karadeniz] açılarak bir İngiliz devriye gemisi tarafından toplandılar".⁸⁹*

Onlarca memurun aniden kamptan ayrılması Türk yetkililerinde şaşkınlığa ve hayal kırıklığına neden olmuştur. Buna rağmen kamptaki önlemler; muhafızların güçlendirilmesi ve tutsakların bazı özgürlüklerinin [muhtemelen yürüyüş ve serbest dolaşma] kısıtlanması şeklindeki tedbirler ile sınırlı tutulmuştur.⁹⁰

7. Berne Sözleşmesi ve Forbes Adam'ın Serbest Kalması

Esirlerin iadesi, değişimi ya da serbest kalması öteden beri savaşan tarafların gündeminde tartışılan bir konu olmuştur. Bu nedenle savaş esirlerinin durumunu düzenleyen birçok sözleşmenin içeriğinde esirlerin serbest kalması ve değişimi ile ilgili hükümler de yer almıştır.⁹¹ Ayrıca İslam tarihindeki bazı uygulamalar dikkate alındığında İslam dininin hükümlerinin belli şartlar ile esirlerin serbest kalmasına imkân tanıdığı görülmektedir.⁹²

Kuşkusuz bu konunun en fazla gündemde kaldığı savaşlardan biri de I. Dünya Savaşı'dır. Zira savaşın başlangıcından itibaren gerek İtilaf gerekse İttifak devletlerinden binlerce esir çeşitli esir kamplarında tutulmaktaydı. Bu esirlerin kimisi hasta kimisi de malul durumdaydı. Savaşın acı yüzünü en derinden yaşayan, sağlıklarını veya çeşitli uzuvlarını kaybeden esirlerin savaşan ülkeler arasında değişimi için savaşın başladığı ilk günden itibaren tarafsız devletler, bazı organizasyonlar ve Papalık makamı kanalıyla birçok girişim olmuştur. Özellikle tarafsız devlet sıfatıyla İspanya, bu hususta övgüye değer bir çaba sarf etmiştir. Neticede söz konusu çabalar çok uzun vadede de olsa meyvelerini vermiş ve 28 Aralık 1917'de Osmanlı Devleti ile İngiltere, İsviçre'nin

⁸⁹ Adam, *The Sunday Post*, 16 March 1919, 12.

⁹⁰ Adam, *The Sunday Post*, 16 March 1919, 12.

⁹¹ Aslan, "Savaş Hukukunun Temel Prensipleri", 236-240.

⁹² Ahmet Özel, "Esir", *İslâm Ansiklopedisi*, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayını, 1995, 11: 387.

Berne şehrinde; 1.000 İngiliz esirine karşılık 1.500 Türk esirinin iadesini içeren bir anlaşma imzalamışlardır.⁹³

Mondros Ateşkesinden kısa bir süre evvel esir kamplarında fiziksel olarak kötü durumda veya hasta olan tüm memurların, Bern Sözleşmesi'ne uygun olarak geri gönderileceği haberleri, Yozgat'taki İngiliz esir kampında konuşulan başlıca konuydu. *"Kamptaki her sağlıklı esir, Türkiye'den çıkmak için kendi içinde temeli olmayan hastalıkları keşfetmeye hazır"* diyen Forbes Adam'a göre bu süreçte kalp rahatsızlığı, en popüler hastalık olmuştu. Esirler bu hastalığı taklit etme gayretindeydiler. Doktorların görevde olduğu odanın kapısının dışında, tıbbi muayene için bekleyen adaylar, efor isteyen türlü egzersizlere (atlama, esneme, yürüme vs.) tabi tutuldular. Forbes Adam da muayene edilen esirler arasındaydı. İki Türk doktoru Yüzbaşı Adam'a, Selmanpak kasabasında aldığı yaranın, isminin geri gönderilecek esirler listesine eklenmesi için yeterli olduğunu söylemişlerdi. Muayene sonucu sadece on sekiz memurun ülkesine geri dönüş için hak kazandığı açıklanmıştı. Sonradan beş kişiden oluşan bir kurul tarafından bu sayı on altıya düşürüldü.⁹⁴

Değişim yapılacak esirler ile ilgili karar göre takas yeri olarak Kuşadası limanı kabul edilmişti. Değişime tabi olan esirler isterlerse kendi imkânları ile toplanma merkezlerine gidebilirlerdi.⁹⁵ İskenderiye'den hareket edecek gemi, Kuşadası'na ulaştığında limana gelen esirler, gemiye bindirilerek önce Yunanistan sınırlarına oradan da İngiltere'ye götürülecekti.⁹⁶

Yüzbaşı Forbes'ın da içinde bulunduğu on altı İngiliz subayı Ekim 1918'de yola çıkarak; Ankara, Eskişehir ve Afyonkarahisar'dan değişim yeri olan İzmir'e getirilmişlerdi. Ateşkes gününde (30 Ekim 1918) İzmir'de olduklarını ifade eden Forbes

⁹³ Anlaşmanın ardından heyetler 02 Ocak 1918'de çalışmalarına başlamıştır. Ancak çeşitli nedenler ile anlaşmanın tatbiki uzamıştır Akkor, "I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'daki İngiliz Esirleri ve Esir Kampları", 243.

⁹⁴ Adam, *The Sunday Post*, 16 March 1919, 12.

⁹⁵ BOA. DH.EUM.5.ŞB. D: 76.

⁹⁶ Akkor, "I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'daki İngiliz Esirleri ve Esir Kampları", 241.

Adam burada iken *General Leman Von Sanders* ve ekibinin, İstanbul'a doğru yol almakta olduklarını, ayrıca şehirde bazı Alman ve Avusturyalı subaylar gördüğünü de notlarına ilave etmiştir.⁹⁷

Ertesi sabah İngiliz taşımacılığına ait bir deniz aracına götürmek için kiralanan Türk römorkörüne binen Yüzbaşı Forbes Adam, yaklaşık otuz ay misafir edildiği Osmanlı topraklarından ayrılmıştır.

⁹⁷ Adam, *The Sunday Post*, 16 March 1919, 12.

Sonuç

Osmanlı Devleti, İngiliz esirleri, çerçevesi uluslararası anlaşmalarla çizilen hükümlere göre topraklarında ağırlamaya çalışmış, bu hükümlerin Anadolu şartlarına uyarlanması için ise bir talimatname oluşturmuştur. Bu çerçevede kurumsal hazırlıklarını tamamlayan Osmanlı hükümet yetkilileri ve bu aşamadan sonra esirleri kamplara yönlendirmişlerdir.

Forbes Adam'ın anılarına göre; esir kabileleri, Anadolu'daki kamplara gelirken geçtikleri güzergâhtaki şehirlerde Osmanlı ahalisinden kaynaklanan en küçük bir kötü muameleye duçar olmamışlardır. I. Dünya Savaşı devam ederken, hemen her hânedan bir şehit ya da gazi olmasına rağmen Osmanlı ahalsinin esirlerin kamplara gelişi sırasında son derece sakin ve aklıselim bir tavır takındığını görmekteyiz.

Aynı şekilde Forbes Adam'ın hatıratında esirlere angarya uygulandığına, cinayete veya fiziksel darp ve işkenceye dair en küçük bir bilgi kııntısına dahi rastlanmamıştır. Bu bakımdan Forbes Adam'ın hatıratında yer alan bilgiler, Anadolu'daki İngiliz esir kamplarıyla ilgili bu zamana kadar yapılan araştırmaları doğrular niteliktedir ve Osmanlı Devleti'nin esirlere zamanın şartlarına ve kendi imkânlarına göre en iyi şekilde ağırlamaya çalıştığını göstermektedir.

Esirler Anadolu'da yerleştirildikleri kamplardan genel olarak memnundurlar. Kaptan Forbes, Kastamonu kampını kastederek “*oradaki şartlarımız oldukça iyiydi*” cümlesi ile anılarında bu memnuniyeti ifade etmiştir. Esirler, Ermenilerden boşalan evlerde ya da lojman veya okul gibi şartları iyi olan binalarda konaklamışlar, çarşı-pazarda serbestçe dolaşarak ihtiyaçlarını karşılayabilme, içki içebilme, haftanın belli günlerinde hamama gidebilme, günün belli saatlerinde gezinti yapabilme özgürlüklerine sahip olmuşlardır. Esirler için Kastamonu kampında zaman zaman dans ve balo gibi

eğlenceler tertip edildiği de olmuştur. Ayrıca yine Forbes Adam'ın anılarından öğrenebildiğimiz kadarı ile İngiliz esir subaylar, akşam yemeğinde aynı masa etrafında bir araya gelebilecek kadar kamp sorumlusu olan Türk subaylar ile iyi ilişkiler kurabilmişlerdir.

Bütün bu iyi şartlara rağmen kamplardan firar hadiseleri de yaşanmıştır. Firar girişimlerinden sonra esirlerin daha güvenli kamplara nakledildikleri fark edilmektedir. Bu anlamda Çankırı ve Yozgat gibi şehirler, denizden, tren hatlarından uzak olması ve kıraç arazileri ile firar teşebbüsleri için daha güvenli bir alan olarak görülmüştür. Esirlerin bu kamptaki imkânlarının kısıtlanması ise firar teşebbüsleri sonrası esirlerin şartlarının zorlaştırılabileceğine dair uluslararası anlaşmalardan kaynaklanan hakların kullanılmasından ibaret bir durumdur. Bununla birlikte Çankırı'daki İngiliz esir subayının, şartların iyileştirilmesi için Enver Paşa'ya yazdığı mektuptaki isteklerinin kabul görmesi yaşanan firarlara rağmen Osmanlı iyi niyetinin bir başka göstergesidir. Nitekim firar etmemeye söz veren esirler hemen şartları daha iyi bir kampa nakledilmişlerdir.

Esirlerin kamp hayatları ile ilgili uygulamada karşılaşılan aksilikler, devlet politikasından değil, kişilerden kaynaklanmış ve bu tür durumlar daha baştan öngörülerek oluşturulan Menzil Müfettişliği sayesinde giderilmiştir. Forbes Adam'ın hatıratında, Menzil Müfettişi Yusuf Ziya Bey'in Kastamonu kampının sorumlusu Tevfik Bey'i görevden alması ile ilgili anlatılan detaylar Osmanlı Devleti'nin esirlerin kamp şartları ile ilgili hassasiyetleri ne derecede önemseydiğinin adeta delili gibidir.

Forbes Adam'ın anılarında gerek Kastamonu'da gerekse Yozgat'ta firar eden subayların yol boyunca karşılaştıkları şeyler ile ilgili anlatılanlar dikkate alındığında; Anadolu'nun birçok yerinde çetelerin ve haydutların kol gezdiğini, Osmanlı taşrasının şehir merkezlerinde olmasa da kırsal alanlarında, savaş döneminin şartlarından kaynaklanan bir asayiş sorunu olduğunu söyleyebiliriz.

Forbes Adam, otuz ay süren tutsaklık günlerinde gerek İngiliz esir subay ve askerleri, gerekse Osmanlı subayları ve Anadolu ahalisi hakkında tahlillerde bulunmuştur. Bu analizlerde İngiliz esirlerin tutsaklık boyunca karşılaştıkları zor şartları ve hadiseleri İngiliz ırkına mahsus uygarlık, dayanıklılık, neşeli ve iletişime açık olma

gibi birçok pozitif değer ile izah ederken; anılarında yer alan Türk subay, asker ve bürokratlarının hemen hepsini kusurları üzerinden tanımlamayı tercih etmiştir. Bu bakımdan Forbes Adam'ın anılarında kişiler ve etnik unsurlar üzerinde yaptığı analizlerin, büyük ölçüde objektiflikten uzak ve oldukça hissî değerlendirmeler olduğunu söylemeden geçemeyiz.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye, Emniyet-i Umumiye, 5. Şube (DH.EUM.5.ŞB). D:76, G:12.

Dahiliye, Emniyet-i Umumiye, 6. Şube (DH.EUM.6.ŞB). D:20, G:24. D:21, G:18.

Dahiliye, Şifre Kalem (DH.ŞFR). D:576, G:78. D:584, G:50. D:63, G:147. D:64, G:185. D:71, G:120. D:90, G:132.

Hariciye Nezareti, Siyasi (HR.SYS). D:2203, G:6. D:2223, G:46. D:2226, G:65.

D:2228, G:30. D:2228, G:5. D:2236, G:2.

Gazeteler

FORBES Adam, C. A., “Thirty Months In The Hands Of The Turks”, *The Sunday Post*, 12 January 1919, 18.

FORBES Adam, C. A., “Thirty Months In The Hands Of The Turks”, *The Sunday Post*, 19 January 1919, 12.

FORBES Adam, C. A., “Thirty Months In The Hands Of The Turks”, *The Sunday Post*, 26 January 1919, 13.

FORBES Adam, C. A., “Tewfik Bey The Turkish Profiteer”, *The Sunday Post*, 2 February 1919, 12.

FORBES Adam, C. A., “The Downfall of Tewfik Bey”, *The Sunday Post*, 9 February 1919, p.12.

FORBES Adam, C. A., “Brigands Rescue British Officers”, *The Sunday Post*, 16 February 1919, 12.

FORBES Adam, C. A., “Captain Forbes Amazing Advantures”, *The Sunday Post*, 23 February 1919, 12.

FORBES Adam, C. A., “The Seven Wives Of Sami Bey”, *The Sunday Post*, 2 March1919, 12.

FORBES Adam, C. A., “Turkish Miser’s Amusing Cantrips”, *The Sunday Post*, 9 March1919, 12.

FORBES Adam, C. A., “Twenty-six Officers Escape From Turkish Prison”, *The Sunday Post*, 16 March1919, 12.

Kitap ve Makaleler

AKKOR, M., “I. Dünya Savaşı’nda Anadolu’daki İngiliz Esirleri ve Esir Kampları”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013.

AKKOR, M., “I. Dünya Savaşı Döneminde Bir İngiliz Esir Gazetesi: Afyonkarahisar”, *Social Science Studies*, 5, sy. IV, (2017): 435-448.

ARI, K., “Kütü’l-Amâre Kuşatmasında İngiliz Ordusu’nda İaşe Sıkıntısı ve Alınan Önlemler”, *Kütü’l-Amâre Zaferi’nin 100. Yılı Münasebetiyle Nisan 2016’da Mardin’de Düzenlenen, I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu-Bildiri Kitabı* (Yay. Haz. Orhan Neçare), Ankara: Sarıyıldız Ofset Yayıncılık, 2016, 321-336.

ASLAN, M. Y., “Savaş Hukukunun Temel Prensipleri”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, sy.79 (2008): 235-274.

BAYUR, Y. H., *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, Ks. 3, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1983.

DEMİR, E., “Kütü’l-Amâre’de Esir Alınan İngiliz Birlikleri ve Esirlerin Durumları”, *Kütü’l-Amâre Zaferi’nin 100. Yılı Münasebetiyle Nisan 2016’da Mardin’de Düzenlenen, I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu-Bildiri Kitabı* (Yay. Haz. Orhan Neçare), Ankara: Sarıyıldız Ofset Yayıncılık, 2016, 127-153.

ERDEM, U., “Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’deki İngiliz Esirler: İki Esir Kampı (Afyon ve Gediz) ve İki Esir Gazetesi (Afyonkarahisar ve Gediz Gazeteleri)”, *Journal Of Social And Humanities Sciences Research*, 4, sy.14 (2017): 1696-1709.

KAŞIYUĞUN, A., “I. Dünya Savaşı’nda Esirler Meselesi Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Journal of History and Future*, 4, sy.1 (2018): 74-98.

KÜÇÜKVATAN, M., “İngiliz Basınında Osmanlının Kutü’l- Amare Zaferi,” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi-Journal Of Modern Turkish History Studies*, XIII, sy.26 (2013): 55-85.

METİN, B., “Türk Basınına Göre Birinci Dünya Savaşı’nda Kutü’l-Amâre Zaferi”, *Kütü’l-Amâre Zaferi’nin 100. Yılı Münasebetiyle Nisan 2016’da Mardin’de Düzenlenen, I. Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi Uluslararası Sempozyumu-Bildiri Kitabı* (Yay. Haz. Orhan Neçare), Ankara: Sarıyıldız Ofset Yayıncılık, 2016, 97-126.

SAKA, A., “Irak Cephesinde Türk-İngiliz Mücadelesi ve Kutü’l-Amare’den Aksaray’a İngiliz Esirleri”, *The Journal of Academic Social Science*, 4, sy.35 (2016): 688-697.

ŞAHİN, H., “Bir İngiliz-Türk Savaşında Hintli Askerler: Küt’ül-Amâre’de Sosyal Bir Dram”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, IV, sy. XIII, (2017): 1-23.

ŞAHİN, K. F., “İngiliz Arşiv Belgelerine Göre I. Dünya Savaşı Yıllarında Afyonkarahisar Üsera Garnizonu’ndaki İngiliz Esirler”, *Atatürk Ü., Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 56 (2016): 1255-1307.

ÖZÇELİK, M., “Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’deki Yabancı Esirler”, Yayınlanmamış Doktora Tezi Gazi Üniversitesi, 2010.

ÖZEL A., “Esir”, *İslâm Ansiklopedisi*, 382-389, Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayını, 1995.

TOWNSHEND, V. F. C., *Mezopotamya Seferim: Kurna, Kutü’l-Amare ve Selmanıpak Muharebeleri* (Çev. Gürol Koca), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayını, 2012.

TÜRKMEN, Z., “Birinci Dünya Savaşı’nda Irak Cephesi ve 101. Yılında Kutü’l-Amare Zaferi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 116, sy. 228 (2017): 63-98.

UCA, A., “1915 Yılında Yayımlanan Bir Üsera Talimatnamesi ve Düşündürdükleri”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, sy.3 (2003): 169-184.

ÜZEN, İ., “Türklerin Kut’ül-Amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915 - Nisan 1916)”, *Akademik Bakış*, 2, sy. 3 (2008): 81-102.

ÜZEN, İ., ve ÖZCAN Ş. M., “Bir Kut’ül- Amare Esirinin (Binbaşı E.W.C. Sandes) Yozgat Günleri (1916-1917)”, *Uluslararası Bozok Sempozyumu (5-7 Mayıs 2016)*, 2016, 2: 132-144.

Ek 2 : Yüzbaşı Forbes Adam

Captain Forbes.

The Sunday Post, 26 January 1919, p.13.